

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

**Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук**

Кваліфікаційна робота

**ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В
ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ**

**Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)
Освітня програма «Середня освіта (Історія)»**

**Здобувача вищої освіти
за першим (бакалаврським) рівнем освіти, 4 року навчання
групи зСОІ-41 спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
освітньої програми «Історія»
Юрія ВОЙТОВИЧА**

**Керівник: кандидат історичних наук,
доцент Тетяна ЛАВРІН**

Тернопіль 2026

АНОТАЦІЯ

Войтович Ю. П. Державотворчі процеси на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» зі спеціальності 014 Середня освіта (Історія). ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2026. 70 с.

У бакалаврській роботі здійснено комплексне дослідження державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст. як складного етапу відновлення української автономії в умовах геополітичного протистояння між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою. Автор розглядає внутрішньополітичний розвиток регіону за часів Юрія Хмельницького та Георгія Дуки, аналізує їхню політичну діяльність та спроби консолідації правобережних земель.

Значну увагу приділено політичній орієнтації козацької старшини Правобережжя у 80–90-ті роки XVII ст., зокрема діяльності Степана Куницького, Андрія Могили, Гришка Івановича, Самійла Самуся та Семена Палія. Проаналізовано трансформацію тактики правобережних гетьманів: від спроб збереження автономії під османським протекторатом до переходу під владу Речі Посполитої після Карловицького миру 1699 року. Окремий розділ присвячено дидактичному забезпеченню та методичним рекомендаціям щодо вивчення історії Правобережної України доби Руїни в закладах загальної середньої освіти, розробці компетентнісно орієнтованих завдань для формування в учнів історичного мислення та громадянської свідомості.

Ключові слова: Правобережна Україна, державотворчі процеси, Юрій Хмельницький, Георгій Дука, козацька старшина, XVII–XVIII ст., Руїна.

ABSTRACT

Voytovych Y. P. State-building processes in Right-Bank Ukraine in the last third of the 17th century and the early 18th century. Qualification work for obtaining the degree of «bachelor» in the specialty 014 Secondary education (History). Ternopil Volodymyr Hnatyuk National University. Ternopil, 2026. 70 p.

This bachelor's thesis presents a comprehensive study of state-building processes in Right-Bank Ukraine during the last third of the 17th century and the early 18th century, examining this period as a complex stage in the restoration of Ukrainian autonomy amid geopolitical tensions between the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Empire, and the Muscovite state. The author examines the region's domestic political development during the reigns of Yuriy Khmelnytsky and Heorhiy Duka, analyzing their political activities and attempts to consolidate the Right-Bank lands.

Significant attention is devoted to the political orientation of the Cossack leadership of the Right Bank in the 1680s and 1690s, particularly the activities of Stepan Kunitsky, Andriy Mohyla, Hryshko Ivanovych, Samuil Samus, and Semen Paliy. The transformation of the tactics of the Right Bank hetmans is analyzed: from attempts to preserve autonomy under Ottoman protectorate to the transition to the authority of the Polish-Lithuanian Commonwealth after the Treaty of Karlovci in 1699. A separate section is devoted to teaching resources and methodological recommendations for studying the history of Right-Bank Ukraine during the Ruin in general secondary education institutions, as well as the development of competency-based tasks to foster historical thinking and civic consciousness in students.

Key words: Right-Bank Ukraine, state-building processes, Yuriy Khmelnytsky, Georgiy Duka, Cossack leadership, 17th–18th centuries, the Ruin.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1 Історіографія дослідження.....	11
1.2 Джерельна база дослідження.....	15
РОЗДІЛ 2. ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ЗА ЧАСІВ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ГЕОРГІЯ ДУКИ.....	19
2.1. Політична діяльність Юрія Хмельницького.	19
2.2 Доба Георгія Дуки на Правобережжі	27
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У 80-90-ТІ РОКИ XVII СТ.	35
3.1. Політична діяльність Степана Куніцького	35
3.2. Андрій Могила і його внесок у політичні погляди.	40
3.3. Військово-політична діяльність Гришка Івановича	44
3.4. Військово-політична діяльність Самійла Самуся.....	47
3.5. Семен Палій і його внесок у політичні погляди	50
РОЗДІЛ 4. ДИДАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ РУЇНИ	56
4.1 Педагогічний потенціал та компетентнісне забезпечення теми у навчальному процесі.....	56
4.2 Методичні рекомендації щодо вивчення теми.....	59
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст. є важливим для розуміння політичних, соціальних та економічних механізмів, що визначали розвиток українських земель у складі Речі Посполитої, Османської імперії та Московської держави. Аналіз цієї проблематики сприяє формуванню у майбутніх учителів історії здатності розглядати державотворчі процеси не як ізольовані явища, а як складову загальноєвропейських політичних трансформацій, розкривати взаємодію козацької старшини, шляхетських верств та селянства, критично оцінювати історіографічні підходи до вивчення регіональної специфіки. Дослідження дозволяє розвивати професійно значущі компетентності, зокрема уміння працювати з першоджерелами, порівнювати інтерпретації політичних подій, робити обґрунтовані висновки та інтегрувати регіональний історичний матеріал у навчальний процес.

У сучасних умовах державотворення та національно-культурного відродження України особливої актуальності набуває вивчення історичного досвіду державотворчих змагань українського народу, які протягом століть формували політичну культуру та національну свідомість. Правобережна Україна цього періоду становить невичерпне джерело для міждисциплінарних досліджень у галузі історії, політології, правознавства та соціології. Вивчення державотворчих процесів дозволяє не лише реконструювати політичне життя краю, а й зрозуміти глибинні механізми боротьби за збереження автономії, адаптації до зовнішніх викликів та пошуку власного шляху розвитку в умовах геополітичного тиску.

Актуальність теми зумовлена також необхідністю подолання прогалин у вітчизняній історіографії, оскільки радянська історична наука тривалий час ігнорувала або тенденційно висвітлювала питання політичної історії

Правобережної України, зводячи їх до другорядних аспектів класової боротьби та «возз'єднання» з Росією. Лише в останні десятиліття українські дослідники отримали можливість об'єктивно аналізувати цю проблематику. Проте багато аспектів державотворчих процесів, особливо в контексті діяльності козацької старшини, взаємодії з різними державними центрами та пошуку компромісних моделей управління, залишаються недостатньо дослідженими та потребують комплексного наукового осмислення.

Особливу значущість дослідження набуває в контексті сучасних євроінтеграційних процесів, коли Україна прагне зберегти свою політичну суб'єктність та національну ідентичність. Вивчення досвіду правобережної козацької старшини, яка століттями маневрувала між різними державними утвореннями, намагаючись зберегти автономію та привілеї, може стати цінним орієнтиром для розуміння механізмів політичного компромісу, дипломатичної гнучкості та захисту національних інтересів у складних геополітичних умовах.

У контексті сучасних викликів державного будівництва та пошуку оптимальних моделей управління вивчення історичного досвіду Правобережної України, яка протягом останньої третини XVII – початку XVIII ст. функціонувала в умовах поліцентричної влади, набуває особливої практичної значущості. Аналіз механізмів взаємодії козацької адміністрації, шляхетського самоврядування дозволяє виявити універсальні закономірності політичної організації, які можуть бути адаптовані до сучасних умов та сприяти зміцненню демократичних інститутів в українському суспільстві.

Об'єкт дослідження – постаті правобережних українських правителів Юрія Хмельницького, Георгія Дуки, Степана Куницького, Андрія Могили, Григорія Івановича, Самійла Самуса та Семена Палія в контексті їхньої доби як військово-політичних діячів та дипломатів.

Предмет дослідження – військово-політична та дипломатична діяльність козацьких правобережних правителів Ю. Хмельницького, Г. Дуки, С. Куницького, А. Могили, Г. Івановича, С. Самуса та С. Палія, становище

Правобережної України в період їхнього правління та їх політичний курс у внутрішній та зовнішній політиці.

Мета дослідження - проаналізувати державотворчі процеси на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст., виявити механізми політичної орієнтації козацької старшини, дослідити діяльність провідних гетьманів та полковників (Юрія Хмельницького, Георгія Дуки, Степана Куницького, Андрія Могили, Гришка Івановича, Самійла Самуся, Семена Палія) в умовах геополітичного протистояння між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою, а також визначити можливості інтеграції результатів дослідження у навчально-виховний процес закладів загальної середньої освіти для формування в учнів цілісного уявлення про складність українського державотворення, розуміння причинно-наслідкових зв'язків історичних подій та виховання громадянсько-патріотичної свідомості.

Основними завданнями нашого дослідження є:

- 1 Проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст. та визначити основні наукові підходи до її вивчення.
- 2 З'ясувати внутрішньополітичний розвиток Правобережжя за часів Юрія Хмельницького, охарактеризувати його політичну діяльність та спроби відновлення козацької державності.
- 3 Дослідити добу Георгія Дуки на Правобережжі, визначити особливості його правління та вплив на політичні процеси в регіоні.
- 4 Проаналізувати політичну орієнтацію козацької старшини Правобережжя у 80–90-ті роки XVII ст., виявити основні напрями її діяльності.
- 5 Дослідити військово-політичну діяльність провідних козацьких ватажків (Степана Куницького, Андрія Могили, Гришка Івановича, Самійла Самуся, Семена Палія) та їхній внесок у державотворчі процеси.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності та проблемно-хронологічного підходу, що дозволяють розглядати державотворчі процеси на Правобережній Україні, враховуючи її соціально-політичні та адаптаційні аспекти в умовах геополітичної нестабільності останньої третини XVII – початку XVIII ст.

У роботі використано такі підходи та методи:

- історико-генетичний та хронологічний – для відстеження процесу трансформації політичної ситуації на Правобережній Україні від періоду Руїни до утвердження російського панування, аналізу етапів еволюції державотворчих інституцій, зміни форм політичної організації та впливу зовнішньополітичних чинників на внутрішній розвиток регіону;
- проблемно-хронологічний – для дослідження окремих аспектів державотворчих процесів (політична діяльність гетьманів, роль козацької старшини, взаємини з сусідніми державами) у хронологічній послідовності, що дозволяє простежити причинно-наслідкові зв'язки між зовнішніми обставинами та внутрішньою політичною еволюцією;
- порівняльно-історичний – для зіставлення державотворчих процесів на Правобережжі з аналогічними процесами на Лівобережній Україні та в інших українських землях, а також для порівняння політичних орієнтацій різних гетьманів та їхніх підходів до розбудови державності;
- історико-біографічний – для аналізу ролі особистостей у державотворчих процесах, зокрема Юрія Хмельницького, Георгія Дуки, Степана Куницького, Андрія Могили та інших діячів, їхнього впливу на формування політичного курсу та стратегії розвитку регіону;

Застосування зазначених методологічних засад забезпечує комплексність, об'єктивність і наукову обґрунтованість дослідження, дозволяючи всебічно розкрити специфіку державотворчих процесів на Правобережній Україні в умовах геополітичної конкуренції між Річчю Посполитою, Російською імперією та Османською імперією в останній третині XVII – на початку XVIII ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють останню третину XVII – початок XVIII століття, а саме період від 1660-х до 1720-х років. Цей часовий відрізок визначається добою Руїни, яка розпочалася після смерті Богдана Хмельницького (1657 р.) та призвела до глибокої політичної кризи та територіального поділу українських земель, і завершується початком XVIII ст., коли остаточно утвердилася влада Російської імперії над Лівобережною Україною, а Правобережжя залишилося під контролем Речі Посполитої.

Саме цей період дозволяє простежити ключові етапи державотворчих процесів на Правобережній Україні: від спроб зберегти автономію та відновити козацьке самоврядування в умовах польсько-турецького протистояння (1660–1680-ті рр.) через діяльність гетьманів Юрія Хмельницького та молдавського господаря Георгія Дуки, які намагалися консолідувати владу на Правобережжі, до політичної орієнтації козацької старшини 1680–1690-х років (Степана Куницького, Андрія Могили, Гришка Івановича, Самійла Самуся, Семена Палія), які шукали шляхи збереження української державності в умовах зовнішнього тиску.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст. не лише як політико-історичного явища, а як багатовимірної системи, що поєднувала військово-адміністративні, суспільно-політичні та геополітичні аспекти в умовах глибокої кризи та пошуку нових форм організації влади. Дослідження вперше системно розглядає діяльність козацької старшини Правобережжя (Юрія Хмельницького, Георгія Дуки, Степана Куницького, Андрія Могили, Гришка Івановича, Самійла Самуся, Семена Палія) не ізольовано, а в контексті їхньої ролі у відновленні української державності та політичної орієнтації регіону.

Вперше комплексно проаналізовано механізми політичної орієнтації козацької старшини 80–90-х років XVII ст., виявлено чинники, що впливали на вибір між протекторатом Речі Посполитої, Османської імперії та Росії.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання її результатів у навчально-виховному процесі закладів загальної середньої освіти, а також у різних сферах історико-культурної та музейної діяльності. Здобуті висновки та узагальнення можуть бути застосовані при підготовці уроків з історії України, зокрема при вивченні теми державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст., розробці дидактичних матеріалів, створенні інтегрованих завдань для формування у школярів історичного мислення, поваги до національної історичної спадщини, громадянських і патріотичних компетентностей.

Отримані дані про політичну діяльність гетьманів та козацької старшини, механізми державного управління, форми політичної орієнтації мають важливе значення для збереження історичної пам'яті, оскільки можуть бути використані при популяризації об'єктів історико-культурної спадщини Правобережжя. Матеріали дослідження можуть стати основою для просвітницьких програм, сприяючи відродженню та збереженню пам'яті про державотворчі змагання українського народу.

Матеріали роботи можуть сприяти поглибленню знань про історію Правобережної України, сприяючи формуванню цілісного уявлення про складність та багатовекторність українського державотворення в умовах зовнішнього тиску. Вони також можуть стати основою для позакласних заходів, факультативних курсів з історії України чи краєзнавства, міждисциплінарних проєктів, сприяючи глибшому усвідомленню учнями ролі державотворчих процесів у формуванні національної ідентичності та громадянської свідомості.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 70 сторінок, основний зміст викладено на 67 сторінках. Список використаних джерел містить 57 позицій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія дослідження.

Проблема державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст. посідає одне з ключових місць у вітчизняній історичній науці, оскільки цей період, відомий як доба «Руїни», став часом глибокої політичної кризи, територіального розчленування та напруженого пошуку нових форм політичної організації козацького суспільства. Складність історичного контексту, зумовлена геополітичним протистоянням регіону та внутрішньою боротьбою козацької еліти, сформувала різноманітні підходи до оцінки діяльності правобережних гетьманів. Історіографія даної проблематики пройшла тривалий шлях трансформації, що дозволяє сьогодні розглядати інституційний розвиток Правобережжя, дипломатичні курси його очільників та їхній внесок у збереження української державності крізь призму комплексного аналізу джерел і сучасних методологічних підходів.

Фундаментальні засади вивчення правобережної тематики були закладені у XIX – першій половині XX ст., коли сформувалися провідні наукові школи, що по-різному трактували події доби Руїни. Представники класичної історіографії, зокрема М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Антонович, М. Аркас, В. Будзиновський та Д. Яворницький, зосереджували увагу на хронології подій, військовій організації та політичних курсах гетьманів. У багатотомній «Історії України-Русі» (зокрема у X томі) [10] та «Ілюстрованій історії України» [8] М. Грушевський детально реконструював політичну кризу після 1657 року, наголошуючи на закономірностях розколу козацької верхівки та спробах відновлення автономії українських земель. І. Крип'якевич у працях «Історія козащини» [18] та «Історія українського війська» [19] акцентував на інституційних засадах Гетьманщини, тоді як Д. Яворницький у класичній «Історії запорозьких козаків» [55] розкривав роль

козацького чинника у збереженні державницької традиції. На противагу цьому, В. Антонович у нарисі «Юрась Хмельниченко» [3] та інших студіях часто критикував очільників Правобережжя за залежність від зовнішніх сил та відірваність від інтересів народних мас, що відображало народницьку парадигму того часу. М. Аркас у праці «Історія України-Русі» [5] та В. Будзиновський у нарисі «Петро Дорошенко» [6] фіксували ключові політичні зрушення доби, закладаючи основу для подальшого вивчення правобережного регіону як окремого історико-політичного простору.

У середині ХХ ст. дослідження правобережної тематики розвивалися переважно в рамках радянської історіографії, яка формувалася під впливом марксистсько-формаційної парадигми. О. Апанович у монографії «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» [4] систематизувала відомості про політичну еліту козацької доби, хоча й у межах ідеологічних обмежень епохи. Г. Сергієнко одним із перших у радянській науці комплексно проаналізував визвольний рух у праці «Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст.» [28], розкриваючи соціально-політичні передумови та наслідки гетьманських рішень. С. Зеркаль у студії «Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 роках» [16] окреслив трансформації в управлінні козацькими територіями, що стало важливим кроком у подоланні фрагментарності попередніх студій. Попри ідеологічний тиск, ці праці зберегли цінний фактологічний матеріал і підготували ґрунт для переосмислення правобережних державотворчих процесів у наступні десятиліття.

Найбільш плідним та концептуально насиченим етапом у вивченні правобережної тематики став кінець ХХ – початок ХХІ ст., коли українські дослідники отримали доступ до широкого кола архівних джерел, змогли подолати ідеологічні стереотипи та запровадити міждисциплінарні підходи. Сучасна історіографія, представлена працями В. Смолія, В. Степанкова, Т. Чухліба, Ю. Мицика, В. Станіславського, О. Рєнта та Н. Яковенко, характеризується критичним аналізом джерел і намаганням зрозуміти логіку

дій історичних постатей у конкретних геополітичних обставинах. В. Смолій та В. Степанков у фундаментальних дослідженнях «Історія українського козацтва» [30] та «Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)» [31] окреслили інституційні трансформації Гетьманщини, показавши, як правобережні гетьмани намагалися адаптувати козацький устрій до умов зовнішнього тиску. Постать Юрія Хмельницького, яка раніше часто характеризувалася однобічно, сьогодні розглядається Т. Чухлібом у дослідженні «Князівство Юрія Хмельницького» [45] та Ю. Мициком у нарисі «Юрій Хмельницький» [24] крізь призму трагічної обставинності: наголошується на його спробах консолідувати розпорошені сили, відновити інститути влади та маневрувати між сусідніми державами в умовах внутрішніх чвар.

Особливу увагу сучасна наука приділяє діяльності менш відомих правобережних очільників 1680–1690-х років. Т. Чухліб у монографії «Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713)» [41] та збірниках нарисів уперше детально реконструював політичні курси Степана Куніцького («Наказний гетьман Гришко» [49]), Самійла Самуся («Самусь» [51]), Гришка Івановича та Андрія Могили («Маловідомий гетьман Андрій Могила» [46]), довівши, що вони не були пасивними виконавцями чужої волі, а самостійними політичними гравцями, які намагалися відбудувати правобережну державність, організувати оборону від татарських набігів та колонізувати спустошені землі. Діяльність Андрія Могили, зокрема в контексті взаємин із Запорізькою Січчю та Річчю Посполитою, також отримала ґрунтовне висвітлення у працях В. Станіславського «Гетьман Правобережної України Андрій Могила» [33] та «Політичні відносини Запорізької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр.» [34]. Загальноісторичний контекст та еволюцію державних інститутів правобережного регіону розкривають у своїх працях О. Реєнт у довіднику «Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії» [26], Н. Яковенко у «Нарисі історії середньовічної

та ранньомодерної України» [56], О. Субтельний у «Україна: Історія» [36] та Г. Хоткевич у «Історії України» [38], інтегруючи правобережну проблематику в ширшу панораму української історії ранньомодерної доби.

Паралельно з вітчизняними студіями, значний внесок у контекстуалізацію правобережних державотворчих процесів зробили дослідження, присвячені міжнародним відносинам та європейському виміру української історії. Т. Чухліб у працях «Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: пошуки втраченого миру» [52] та «Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр.» [40] показав, як правобережні гетьмани інтегрувалися у систему центрально-східноєвропейської дипломатії, використовуючи угоди та військові союзи для захисту українських інтересів. Б. Ямінський у дослідженні «Відень 1683. Козаки і Кульчицький» [57] розкрив геополітичні наслідки протистояння Османської імперії та європейської коаліції для правобережних земель. Загальні нариси з історії України, підготовлені В. Томазовим та О. Ясем у праці «Україна: віхи історії» [37], а також аналітичні огляди В. Петровського, Л. Радченка та В. Семененка у «Історії України: Неупереджений погляд» [25], підтверджують, що правобережний регіон у досліджуваний період не був ізольованим простором, а виступав важливою ланкою у транснаціональних політичних процесах Східної Європи.

Можна зробити висновок, що еволюція наукових підходів дозволила подолати спрощені та однобічні оцінки діяльності правобережних гетьманів, розкривши їхні системні спроби адаптувати козацькі інститути до умов гострого геополітичного протистояння та внутрішньої нестабільності. Сучасна наука не лише реабілітувала маловідомих очільників краю, а й інтегрувала правобережну проблематику в ширший контекст центрально-східноєвропейських транснаціональних процесів, підтвердивши її вагомий внесок у регіональну дипломатію. Таким чином, накопичений історіографічний доробок свідчить про життєздатність українського державотворчого проєкту на Правобережжі, який, попри зовнішні виклики та

внутрішні суперечності, залишався важливою ланкою у збереженні національно-політичної традиції та формуванні ранньомодерної української державності.

1.2 Джерельна база дослідження.

Джерельна база дослідження державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст. є репрезентативною та багатоплановою. Вона дозволяє комплексно відтворити політичну діяльність правобережних гетьманів, характер їхніх взаємин із Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією, а також проаналізувати внутрішню ситуацію в регіоні та його місце в геополітиці Центрально-Східної Європи. Корпус джерел умовно поділяється на кілька тематико-типологічних груп, кожна з яких виконує специфічну пізнавальну функцію.

Першу, найбільш ідеологічно насичену групу становлять наративні джерела, зокрема козацькі літописи та регіональні хроніки другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. Фундаментальне значення для реконструкції подій доби Руїни мають «Літопис Самовидця», «Літопис гадяцького полковника Г. Граб'янки» та «Літопис С. Величка», опубліковані у збірнику «Збірник козацьких літописів» [15]. Ці пам'ятки містять унікальні свідчення щодо хронології військових кампаній, дипломатичних маневрів гетьманів, внутрішньополітичної боротьби старшини та оцінки зовнішньополітичних орієнтирів Правобережжя. Однак наративні джерела потребують ретельної зовнішньої та внутрішньої критики: автори, перебуваючи під впливом лівобережної, московської або власної старшинської пропаганди, часто оцінюють протурецьку чи пропольську орієнтацію правобережних очільників виключно негативно, ігноруючи геополітичний контекст, внутрішні розколи козацького середовища та об'єктивні обмеження дипломатичного маневрування. Доповнює цей пласт анонімна «Історія русів», яка, попри хронологічну віддаленість та елементи романтизації,

відображає політичні уявлення української еліти початку XVIII ст. щодо легітимності козацької автономії.

Другу, найбільш інформативну та адміністративно-правову групу складають документальні джерела: універсали, королівські привілеї, дипломатичні трактати, протоколи рад, листування, судові актові книги та фіскальні реєстри. До ключових пам'яток належать умови Підгаєцької угоди 1667 р., де П. Дорошенко складав присягу на вірність Речі Посполитій [34, с. 248], та рішення старшинської ради в Чигирині 1668 р. про орієнтацію на османський протекторат [11, с. 303]. Цінними є листи короля М. Вишневецького щодо політики Дорошенка [11, с. 307–308], універсали Яна III Собеського про призначення наказних гетьманів (Гришка [54, с. 251–252], Самуся [23, с. 154]), а також листування правобережної старшини з лівобережними гетьманами, московськими урядовцями та османськими візирами. Ці документи дозволяють простежити еволюцію статусу правобережних правителів: від виборних гетьманів, що формували власну канцелярську традицію, до призначуваних королем наказних отаманів, що свідчить про поступову втрату регіоном політичної автономії та інтеграцію в адміністративно-правову систему Речі Посполитої.

Третю групу репрезентують іноземні дипломатичні, мемуарно-подорожні та пресові джерела, які надають зовнішній, часто менш ідеологізований погляд на правобережні процеси. Особливу цінність мають звіти папських нунцій та венеційських, австрійських, польських дипломатів щодо планів Османської імперії заселити край хоробрими європейцями за посередництва молдавського господаря Г. Дуки [45, с. 308], а також «Хроніка Сілігдара» про інженерно-будівельні роботи Дуки під Віднем [45, с. 311–312]. Унікальним джерелом є західноєвропейська преса 1683–1684 рр., яка детально висвітлювала Зимовий похід С. Куницького: польські, італійські, австрійські, німецькі, швейцарські, голландські та іспанські «летючі листівки» фіксують міжнародний резонанс цієї події, що підтверджується листами Яна III Собеського до Папи Римського та самого Куницького [54].

Реакцію Османської імперії відображено в «Хроніці Мехмед-Гірея», «Хроніці Кятиба Челебі» та мемуарах учасника Віденської битви Гасана Езірі, який описує поразку під Яник-Гісаром [45]. Ці матеріали дозволяють інтегрувати правобережні державотворчі процеси в широкий контекст Великої Турецької війни, європейської дипломатичної системи та трансимперських комунікаційних мереж. Іноземні джерела компенсують внутрішні інформаційні прогалини, проте потребують критичної верифікації через культурні стереотипи авторів, мовні бар'єри та часте спрощення складних локальних реалій.

Четверту групу становлять сучасні наукові публікації, критичні видання та академічні джерельні компіляції, завдяки яким першоджерела введено в академічний обіг у верифікованому вигляді. У роботі активно використовуються матеріали, систематизовані у монографіях, статтях та збірниках документів Т. Чухліба, В. Смоля, В. Степанкова, О. Гуржія, Ю. Мицика, О. Реєнта та Н. Яковенка [40, 41, 45, 52, 54, 56]. Зокрема, праці Т. Чухліба містять унікальні витяги з архівних справ, королівських інструкцій, приватного листування та судових протоколів, які стосуються діяльності менш відомих правобережних очільників (А. Могили, Гришка, С. Палія, Самуся), що практично не згадуються в класичних літописах. Наприклад, універсал Яна III Собеського про призначення Гришка наказним гетьманом [54, с. 251–252] або лист С. Куницького краківському каштеляну про перемогу під Кіцканами [48, с. 176] доступні досліднику саме завдяки сучасним поясненням. Розвиток цифрової історіографії, відкриття раніше засекречених фондів та публікація регіональних актових книг значно розширили можливості перехресної верифікації, дозволивши подолати радянські ідеологічні спотворення та відновити об'єктивну картину правобережної політики.

Критичний аналіз джерельної бази засвідчує її високу інформативність, проте вона має певні методологічні обмеження. По-перше, частина документів дійшла до нас у фрагментарному стані або через пізніші

компіляції, що вимагає зіставлення відомостей з різних типів джерел та застосування джерелознавчих процедур зовнішньої та внутрішньої критики. По-друге, упередженість літописців, політична заангажованість офіційних універсалів та дипломатична риторика компенсуються залученням іноземних звітів, що дозволяє сформувати багатовекторну картину подій. По-третє, низка джерел має опосередкований характер: наприклад, діяльність Гришка майже не відображена в українських літописах і реконструюється переважно через листування коронного гетьмана С. Яблоновського, королівські універсали та польські адміністративні звіти. По-четверте, мовний та палеографічний бар'єр (польська, латина, старобілоруська, османська, татарська мови) ускладнює пряме читання оригіналів, що підвищує значення критичних академічних видань та перекладів із науковим апаратом. Для мінімізації інформаційних спотворень у дослідженні застосовується метод перехресної верифікації, порівняльно-типологічний аналіз, а також інтеграція джерельних даних у ширший контекст політичної історії, дипломатії та військової стратегії ранньомодерної Центрально-Східної Європи.

РОЗДІЛ 2. ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ЗА ЧАСІВ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ГЕОРГІЯ ДУКИ

2.1. Політична діяльність Юрія Хмельницького.

Після зречення гетьманом Петром Дорошенком булави Правобережна Україна залишилась без правителя. Населення втікало під захист магнатів Речі Посполитої, в Молдавське князівство, а найбільше – на Лівобережжя. Тому прихід до влади Юрія Хмельницького з волі турецького султана та його прибуття на Україну разом з величезними турецькими арміями не викликало в людей відчуття полегшення та захищеності, а тільки прискорило відтік населення в безпечніші місця.

Ще влітку 1676 р. Магомет IV звільнив із в'язниці Юрія Хмельницького, а після офіційного зречення Петра Дорошенка проголосив його гетьманом і розпочав підготовку до походу на Україну, щоб утвердити там владу новопроголошеного володаря. 13 лютого 1676 р. Юрій Хмельницький, перебуваючи в Адріанополі, видав універсал, в якому закликав усі стани українського суспільства підкоритися його владі. Правобережна Україна проголошувалася князівством, а Юрій Хмельницький – князем [8, с. 355-356].

Юрій Хмельницький отримав титул «князя Малоруської України і вождя Війська Запорозького». В інших документах він також виступає як «князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького», «князь Сарматії, Малої Росії і України», «князь України», «князь Руський». З волі султана також титулувався «князем Молдавії і гетьманом Війська Запорозького». Сам Юрій Хмельницький підписувався так: «Юрій Гедеон Венжик Хмельницький, князь України». Згідно з турецькими джерелами, Юрія було одягнуто в підшиту соболями шубу та оксамитовий ковпак, вручено булаву, бунчук, корогви, бубон, печатку і письмовий привілей від султана на право володіння Правобережною Україною. Слід відзначити, що печатка Юрія Хмельницького значно відрізнялась від

клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалась постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом і надпис навколо – «Печать князівства Малоруського», а за іншими даними – «Юрій Хмельницький, Князь удільний Руський» [45, с. 196].

Повернення Юрія Хмельницького з політичного небуття викликало широкий розголос, що зафіксувала тогочасна преса, зокрема газети в Бремені, Цюріху, Лейпцігу, Гданську: «Хмельниченко отримав свою колишню булаву і діє при турецькій армії, що стоїть на Дунаї. Передбачають, що таким чином він знову повернеться на Батьківщину» [24, с. 248].

В лютому 1677 р. з метою організації підготовки краю до приїзду князя на Правобережжя прибув колишній соратник Богдана Хмельницького Є. Астаматій. А в кінці червня того ж року в Україну прибуває і сам «князь Сарматський» з невеликим загonom своїх прибічників та багатотисячною турецькою армією на чолі з Ібрагім-пашею. У складі невеликого загону козаків Юрія Хмельницького було і кілька старшин, на яких спирався новоспечений гетьман. Так, Могилівським полковником став писар Хмельницького Григорій (прізвище невідоме), Корсунським полковником – Коваленко, Брацлавським полковником – Губар-Бершадський, Кальницьким – Варениця, а з 1678 р. – Г. Негребецький. Наказним гетьманом було призначено Є. Астаматія, а пізніше його замінив І. Яненко-Хмельницький, родич Юрія Хмельницького. Але на Правобережжі Юрій Хмельницький підтримки і визнання не знайшов, не допомогло і велике ім'я його батька, тому влада його в регіоні трималася лише завдяки присутності тут турецьких військ [45, с. 196].

Скористатися відомим прізвищем бажала і турецька адміністрація в Україні. Від імені Юрія Хмельницького в міста Правобережжя розсилалися універсали, в яких закликалося, що населення повинно підкорятися султану і його наміснику, а також «жити спокійно, не побоюючись татарських набігів».

В 1676 р. першим Чигиринським походом розпочалась війна Московії та Лівобережної України з Османською імперією та Правобережною Україною в

уособленні Юрія Хмельницького. Сам «князь Сарматський» в цей час звертався до адміністрації Речі Посполитої в Козацькій Україні вивести з останньої свої війська. Окрім того, Юрій Хмельницький не полишав надії поширити свою владу і на Лівобережжя – 14 серпня він розіслав у Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський, Лубенський і Полтавський полки універсали із закликом визнати його своїм правителем. Але оскільки цей похід виявився невдалим і турецька армія змушена була відступити за межі Правобережжя, то разом з турками вирушив і Юрій Хмельницький, для якого ця військова невдача була не менш гнітючою, ніж для турків [24, с. 248].

Під час другого Чигиринського походу, який тривав протягом літа 1678 р., і розгорнулася найактивніша діяльність васального правителя Українського князівства. У червні того року в листі до короля Яна III Собеського з табору турецької армії з-під Бендер Юрій Хмельницький писав: «Мій найясніший і найсильніший Король Польський! Вітаю з багаторічним пануванням на королівстві польським... Притому з волі і наказу Н[айвищого] і Н[айяснішого] Цезаря Турецького присилаємо через нашого пана полковника Брацлавського Губаря наші прохання до Вашого маєстату, бо з волі Бога Всемогутнього і Трійці Святої були постановлені пакти під Журавном між поляками і турками, тому і посилаю, щоб виконували... Щоб із Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Полк Кальницький нам належить... крім Паволочі і Білої Церкви. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмінський підписав» [29, с. 368-370].

Протягом управління Юрієм Хмельницьким Правобережжям листи подібного змісту не переставали надходити до представників адміністрації Речі Посполитої на українських землях, до коронного гетьмана Речі Посполитої, до уряду і короля цієї держави, викликаючи там велике обурення. В них він вимагав виконання Журавненської угоди 1676 р. між Річчю Посполитою і Османською імперією, і в разі невиконання його вимог навіть погрожував війною. Річ Посполита не поспішала з виконанням Журавненської угоди, аргументуючи це тим, що, на думку короля, було неправильне титулування Юрія Хмельницького – королеві він писався гетьманом, приятелем, братом... Вирішити спірні

територіальні питання мала спільна турецько-польська комісія. Ян III Собеський скаржився Магомету IV на дії його васала і султан наказував Юрієві не турбувати короля. Але Юрій часто султанські накази просто ігнорував [45, с. 197].

Разом з тим уряд Речі Посполитої намагався вступити у тісніші контакти з «князем Сарматським» і спрямувати його діяльність у відносно лояльніше по відношенню до Речі Посполитої русло. Восени 1678 р. Юрій Хмельницький прийняв у себе посольство львівського єпископа Йосипа Шумлянського, який за дорученням короля обіцяв йому збереження князівського титулу і забезпечення автономних прав для України в тому випадку, коли б Юрій прийняв протекцію Речі Посполитої. Але гетьман ще довго пам'ятав участь поляків у його «самовідреченні» від булави в 1663 р. та часи ув'язнення у Марієнбурзі. «Краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке» [45, с. 198], — говорив він з цього приводу. І залишався вірним султанові [45, с. 197-198].

Паралельно з листуванням із представниками Речі Посполитої Юрій Хмельницький вів активну політику по підпорядкуванню Правобережної України своїй владі. 1 липня він відправив полковника Коваленка здобувати Немирів і Кальник. Однак справжня боротьба за Правобережжя почалася тільки після взяття турецькими військами Чигирин.

Також Юрій Хмельницький не припиняв писати універсали у всі міста Правобережжя з вимогою визнати його владу або постати перед загрозою винищення. Реальність своїх намірів правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши місто з допомогою турків відразу після взяття столиці козацької України. Саме тому владі наказного гетьмана І. Яненка невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошни і Жаботин [3, с. 58-59].

Своєю резиденцією Хмельницький вибрав подільське містечко Немирів, оскільки столицю Чигирин турки зрівняли із землею. Саме звідси Юрій Хмельницький і вів всі свої справи. Однак вони не мали великого успіху не лише на політичному полі бою. Через відверту протурецьку політику до нього з нерозумінням ставились і його ж соратники. Так, Є. Астаматій, відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, відмовився визнавати протекцію турецького

султана. Через це у жовтні 1678 р. його було страчено у Немирові. Постраждав від нього і І. Яненко-Хмельницький, якого після повернення з Лівобережжя було на деякий час заковано в кайдани. Наказний гетьман І. Яненко, виконуючи наказ гетьмана, перейшов на лівий берег Дніпра і переганяв населення на Правобережжя, поки 2 листопада не був розбитий під Лубнами лівобережними козацькими полками. Однак жорстокість Юрія не минула і його. Тому під час однієї з таких операцій І. Яненко втік до короля Речі Посполитої, очевидно, відчуваючи неминучу поразку турецьких планів в Україні і згадуючи образу, завдану Юрієм Хмельницьким. А брацлавського полковника Коваленка було страчено за те, що він погано постачав провіант у Немирів [45, с. 197].

В 1679 р. на Правобережжі появились численні турецько-татарські загони. Побоюючись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, лівобережний гетьман І. Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте похід українського князя і правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Протягом 1679 р. з Немирова на Лівобережжя ним висилались лише окремі загони для переселення людей і руйнування лівобережних українських міст. Отримавши значну військову допомогу від татар, Юрій Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втекли або були зігнані І. Самойловичем на Лівобережжя. І. Самойлович, у свою чергу, спустошував правобережні українські міста, особливо Київщину, під загрозою смерті забороняючи переселятись у володіння Юрія Хмельницького. Коли ж старий учитель Юрія І. Галятовський спробував відвернути його від розорення рідної землі і повернутися до монастиря, то Юрій зверхньо відповів тому на листа, порадивши «не дратувати шершня» [24, с. 249].

У червні 1680 р. на службу до Речі Посполитої перейшли дві волоські корогви, що раніше перебували у підпорядкуванні Юрія Хмельницького. Однак, на допомогу йому поспішали Кримська та Білгородська орди. Очевидно, протягом року (літо 1680 — літо 1681) Хмельниченко перебував у зруйнованому Чигирині. 9 червня 1681 р. С. Куницький повідомляв, що в Немирові управляв «намісник» Хмельницького Таращенко [45, с. 198].

За 1680 рік про Юрія Хмельницького маємо небагато відомостей. Він, як завжди, не припиняв «листуватися» з королем Яном III Собеським, незважаючи на заборону султана. Але його без того низький авторитет абсолютно пропав. Юрія перестали серйозно сприймати навіть турки, і невдовзі він був змушений слухатися наказів не лише султана чи хоч би великого візира, а навіть кам'янець-подільського паші [24, с. 249].

Війна з Московією набирала затяжного характеру і обидві ворогуючі сторони бажали якнайшвидшого підписання миру. Варіант підкорення України з допомогою Юрія Хмельницького не вдався і той став туркам більше непотрібний. На початку червня 1681 р. не дуже успішного князя Хмельницького відкликали до Туреччини. Так закінчилась політична діяльність ще одного гетьмана, який намагався правити Україною, перебуваючи під турецьким протекторатом, але крім розорення краю, більше нічого не зробив [45, с. 198-199].

Різні науковці виділяють цілу низку причин, через які зазнала краху політична діяльність Юрія Хмельницького. З однієї сторони, він став жертвою тогочасної геополітики, яку вели Османська імперія, Річ Посполита та Московська держава, кожна з яких, захищаючи власні інтереси в регіоні, найменше зважала на позиції місцевої політичної еліти, в тому числі і призначеного султаном Ю. Хмельницького. Його діяльність обмежувалася турками, в основному контролем за ним кам'янець-подільського паші [24, с. 249].

З іншої сторони, причиною своїх невдач був сам Юрій Хмельницький. Хоч говорять, що він був безвільним і слабохарактерним – це так. Але завжди він таким не був. Довготривале ув'язнення спочатку в Марієнбурзі, потім у Стамбулі далось таки взнаки. Крім того, негативний вплив на Юрія зробили і попередні періоди гетьманування. Так, згадуючи польське ув'язнення, Юрій говорив: «...Не знаю за що, панове поляки, або краще католики чи кати мордували», «...Мені дали знати поляки, що я гірше плюгавого бусурманина» – зрозуміло, що Юрій зазнав приниження і дискримінації. Через те зовнішня політика Ю. Хмельницького була одновекторною – протурецькою [45, с. 195].

А щодо турецького ув'язнення, то одну подію з цього періоду з життя Юрія записали французи, які в цей час перебували у Стамбулі. Цитуємо французький документ: «Побачивши в порту декілька французьких кораблів, Юрій Хмельницький хотів вплав дістатися до них і з цією метою виліз через вікно фортеці. Мотузка обірвалася, він упав, але встав і переліз через високий мур, після чого знову впав. Залитий кров'ю і виснажений, він був схоплений, караний киями, прикутий до стіни в'язниці і кілька років перебував у такому стані...». Мабуть, у цей період його не можна назвати безвільним чи слабохарактерним [25, с. 163].

Все це не могло не позначитись на психіці людини. Він втратив силу волі або ж пригнітив її в собі. А коли його призначали гетьманом Правобережної України, то розглядали лише як «живця», на якого повинна клюнути велика риба. Турецький уряд зробив ставку на успадковане Юрієм прізвище його батька. Але крім прізвища, Юрій від батька більше нічого не успадкував [8, с. 356].

Серед інших невдач провідну роль також відіграло те, що Юрій Хмельницький діяв на стороні турків і від імені турецького султана. Юрій проявив себе звичайною маріонеткою Магомета IV, робив усе, щоб привернути під свою владу, а водночас і під владу Османської імперії населення України. А це українським народом не сприймалося навіть органічно [24, с. 248].

А ще Юрій був честолюбивим чоловіком. А важко виношувати в собі честолюбність, не маючи реальної влади. Тому за будь-яку невдачу чи неправильне виконання наказу Юрій карав жорстоко, часто на горло, чим перевершував навіть турків.

На підвладній території Юрій Хмельницький встановив тяжкі податки, часто займався здирствами, чим викликав усе зростаючу ненависть подільського населення, що врешті-решт призвело до тяжкої депресії. Юрій усе частіше почав шукати забуття у вині та розгульному житті, став хворобливо підозрілий і жорстокий. Він наказав стратити призначених ним же полковників, з наказу великого візира стратив свого вірного помічника Астаматія, від нього втік до Львова І. Яненко-Хмельницький [24, с. 249].

Становище «Сарматського князя» невпинно погіршувалося. Брак грошей та провіанту відчувався усе гостріше. Тоді з наказу Юрія у Немирові зробили яму-тюрму, в яку кидали заможних купців, орендарів та ін. Якщо потерпілі не сплачували призначеної суми, чинилося насилля. На Хмельницького посипалися скарги, що занепокоїло турецьку адміністрацію в Україні, котра зовсім не бажала спалаху нового повстання. Політична діяльність Юрія Хмельницького вийшла на фінішну пряму [3, с. 59].

«Сарматський князь» Юрій Хмельницький, управляючи Правобережжям під зверхністю турків, тільки відштовхував українське населення від себе, і відповідно, від турецького султана, тим самим ускладнюючи процес закріплення Правобережної України за Османською імперією. Через це турки, які давно перестали сприймати «Сарматського князя» всерйоз, більше не хотіли бачити його правобережним гетьманом і в 1681 р. Юрія Хмельницького було зміщено з цієї посади. А зі зміщенням Юрія з гетьманства зникають і інститути залежного від Османської імперії Українського князівства, які дублювали вже усталені перед тим інституції Українського гетьманату [45, с. 198-199].

Щодо смерті Юрія Хмельницького, то існує кілька версій. Найвідомішою є та, що Юрія стратили в 1681 р. з наказу кам'янець-подільського паші через вбивство дружини багатого єврейського купця Оруна, який продавав полонених українських дівчат в гареми турецької знаті [3, с. 59-60].

Коли Юрій Хмельницький дізнався, що син Оруна одружився, не сплативши умовленого податку і таким чином порушив турецький закон, то послав яничар для розправи. Орун встиг втекти, але яничарам вдалося схопити його дружину. Її Юрій Хмельницький наказав закатувати. Внаслідок скарги Оруна до кам'янець-подільського паші, а потім і до самого султана Юрія заарештували і привезли до Кам'янця-Подільського. Тут після короткого розслідування винесли вирок: шибениця. Вислухавши присуд, Юрій Хмельницький став «білим як хустка, і не сказав ні слова». Де і як було виконано вирок, невідомо. За одними даними, його задушили на Турецькому мості в Кам'янець-Подільському, за іншими – стратили в Стамбулі. Також є дані, що Юрій помер дорогою у Стамбул [3, с. 59-60].

Самійло Величко стверджує, що турки повторно поновили Юрія на гетьманстві у 1685 р., але це малоймовірно, бо жодне інше джерело цього не підтверджує [8, с. 356].

Можливо, Юрія вислали на один з островів у Середземному морі. У 1993 р. письменник О. Пахучий розповідав, що мальтійський гід стверджував, нібито могила Юрія Хмельницького розташовується на Мальті, в одному з православних монастирів [25, с. 164].

Тому головною причиною невдач у політичній діяльності Ю. Хмельницького була його турецька залежність (корені якої слід шукати у діяльності його батька Б. Хмельницького) та неможливість чи небажання порозуміння із Річчю Посполитою. Таке становище не давало можливості розкритися талантам Ю. Хмельницького, закріплюючи хиби його характеру.

2.2 Доба Георгія Дуки на Правобережжі

Ідея стати володарем Правобережної України у молдавського господаря, нащадка грецьких мігрантів Георгія Дуки напевно виникла ще під час першого Чигиринського походу, в якому він зі своїми військами брав участь. За свідченням С. Величка, Дука, згідно з турецькими звичаями, купив собі право на володіння Правобережною Україною «за немалу суму». Прямих підтверджень цьому немає, але якщо Дука у попередні роки купував у султана посади господаря Молдавського князівства, то цілком можливо, що отримання Дукою гетьманської булави відбулось за таким самим сценарієм. А за свідченням молдавського літописця Й. Некульчі, Георгій Дука особисто випрошував у султана право на володіння Правобережжям [47, с. 199].

Як би там не було, але у червні 1681 р. відразу після зміщення з гетьманської посади Юрія Хмельницького Георгій Дука отримав від Магомета IV привілей на право володіння Правобережною Україною. Однією з найголовніших причин отримання такої посади Дукою була його активна участь у турецько-польських переговорах та укладення Журавненського миру 1676 р., а пізніше у турецько-московських переговорах та укладення Бахчисарайського мирного договору, який

так був необхідний для обох сторін. Георгій Дука проявив себе блискучим дипломатом і вдячний султан міг із задоволенням виконати прохання Дуки на отримання Правобережжя, бо Юрій Хмельницький сподівань турків не виправдав. Таким чином Георгій Дука став володарем Правобережної України, яка, за Бахчисарайським миром, відходила до Османської імперії [47, с. 199-200].

Зі свідчень сучасників та досліджень істориків довідуємося про те, що Дука був доволі амбітним політиком свого часу. Перебуваючи в різний час господарем Молдавського та Волоського князівств, він планував також стати королем Угорщини та гетьманом всієї України, а українське гетьманство передати в спадок своєму зятю – сину волоського господаря С. Кантакузію. Своїх двох синів він волів бачити не інакше, як господарями Молдавського та Волоського князівств [47, с. 200].

23 липня того ж року Георгій Дука прибув до Стамбула. 28 липня він зустрічався з великим візиром Кара-Мустафою, а також із султаном Магометом IV. Останній вручив господарю «кафтан на підтвердження господарства волоського і при ньому України...». Згідно зі свідченнями хроніки М. Костіна, Дука отримав у Стамбулі не лише кафтан, а й булаву. З інших джерел знаємо, що, окрім цих атрибутів влади, Дука одержав ще бунчук і шапку. «Воєвода і господар земель Молдавських і України» – так він підписував після того свої листи [47, с. 200].

Одержавши Правобережну Україну з рук турецького султана, Георгій Дука звертається до традиційних форм управління краєм. Він не хотів запроваджувати нові державні інституції в Україні, а лише намагався відновити притаманний тут суспільно-політичний устрій у вигляді Війська Запорозького. Столицею Правобережної України Дука залишив Немирів.

Вже у вересні 1681 р. він своїм універсалом призначив наказним гетьманом на Правобережжі молдавського боярина, грека за походженням, який добре знав «козацьку мову», Івана Дрешнича (Яна Драгинича) – «... людину добру і спокійну...що за його володіння немирівські люди та інші тамтешні українські жителі відпочили після Хмельниченкових образ та утяжень і жили собі тихо».

Разом з тим поблизу Немирова відбулася козацька рада, на якій Дука призначив козацьких полковників: полковником Корсунського полку став І. Губар-Бершадський (Губаренко), Черкаського – Вергун, Чигиринського – Уманець (за іншими даними – Гримбашевський), Білоцерківського – С. Куницький. Окрім призначення наказного гетьмана та полковників, Дука почав налагоджувати судову систему на Правобережжі: «суди згідно зі звичаями їх встановив, за собою останню залишивши апеляцію» [47, с. 200-201].

Георгій Дука отримав Правобережну Україну на умовах: колонізувати спустошені довголітніми війнами землі та надавати для потреб імперії боєздатне військо. Тобто володіти Правобережжям на власний розсуд і лише виконувати поставлені перед ним вимоги [8, с. 356].

Дука відразу взявся за відродження краю. Він на 15 років звільнив населення Правобережжя від сплати податків і одним з головних у його внутрішній політиці стали заходи, спрямовані на якнайшвидше заселення Правобережної України. Дука видавав універсали, в яких закликав населення поселятися у його володіння. Універсали були адресовані правобережним українцям, але в більшості розповсюджувалися серед населення Лівобережної України, що дуже стривожило лівобережного гетьмана І. Самойловича. Відповідаючи на листи Самойловича не переманювати його підданих Дука писав, що він лише допомагає людям, які після «згону» 1678 р. опинилися на Лівобережжі, повернутися на попереднє місце проживання. Георгій Дука дипломатично виправдовував свої дії тим, що, згідно з положеннями Бахчисарайського миру, українці, які раніше проживали на Правобережжі і силою були виведені на Лівобережжя, стали підданими Османської імперії.

Георгій Дука також був не проти операцій щодо зворотного «перегону» лівобережців, які, очевидно, проводилися за ініціативою правобережних полковників і копіювали попередні дії І. Самойловича. На початку 1683 р. чигиринський полковник Уманець організував рейд невеликого загону козаків на Слобожанщину. Вони мали спалити Охтирку, Харків і Лохвицю, а їхнє населення

«перегнати» на Правобережжя. Однак цей загін був оточений і захоплений у полон [47, с. 201].

Всупереч бахчисарайським домовленостям, Дука дав розпорядження про відбудову Канева, Корсуня, Чигирини, Могилева-Подільського, Черкас, Ямполь та інших міст. Також він дав наказ збудувати резиденцію для наказного гетьмана Івана Драгинича в Немирові і почав споруджувати власний палац у с. Циканівка, що навпроти молдавських Сорок, де планував оселитися разом із сім'єю. Саме звідси Дука планував керувати правобережним Українським гетьманатом та Молдавським князівством. А ще літописці подають інформацію, що Георгій Дука «звелів збудувати собі для своєї господарської резиденції в Брацлавському полку за Бугом біля містечка Печери знаменитий дім». Є відомості про оборонні замки, збудовані українсько-молдовським правителем у Могилеві та Ямполі.

На сьогодні маємо мало інформації про політику Дуки в соціально-економічній сфері. Можна стверджувати, що за його наказом Іван Драгинич збирав у правобережних полках на свою користь певні податки. У 1682 р. Драгинич видав універсал корсунському полковнику І. Губарю-Бершадському з наданням права збирати грошові збори з торгівельних операцій на території свого полку. Можливо, такі ж універсали були направлені й іншим полковникам Правобережної України [47, с. 202].

У 1682 р. Георгій Дука мав зустріч зі львівським православним єпископом Йосипом Шумлянським у Немирові. На ній вирішувалися питання підтримки правобережним Українським гетьманатом православної віри та особисто Шумлянського в його безперервній боротьбі з конкурентами за єпископську посаду. Також обговорювалася проблема виборів та затвердження королем митрополита для Української православної церкви [47, с. 202].

З початку 1683 р. Дука розпочав активну дипломатичну діяльність. Він листувався з королем Речі Посполитої Яном III Собеським та лівобережним гетьманом І. Самойловичем, де обговорювалися питання соціально-політичного характеру. А оскільки наближалася чергова війна, то його дипломатична діяльність в цей період особливо посилилася.

12 вересня 1683 р. в околицях імператорської столиці Відня відбулась битва, якій судилось змінити хід всіх подальших подій як на турецько-європейському фронті, так і на Правобережній Україні. Об'єднані сили короля Яна III Собеського, імператора Леопольда I та кількох німецьких князів розгромили і примусили до всезагального відступу 200-тисячну турецьку армію, яка на чолі з візиром Кара-Мустафою намагалась оволодіти австрійською столицею. Характерно, що кримський хан Мурад-Гірей майже відкрито саботував цю битву. Після того почався відступ турків по всьому фронті. А об'єднані війська союзників на чолі з Яном Собеським та Леопольдом I вступили на підконтрольну турками територію, завдаючи противнику одну поразку за іншою [54, с. 197].

Георгій Дука, виконуючи умову султана щодо постачання йому військ з Правобережжя, взяв участь у вищезгаданих віденських подіях та у локальних сутичках між противниками на території Угорщини і Словаччини. З собою володар Молдавії та Правобережної України мав у розпорядженні не більше як 5-6 тисяч воїнів, частину з яких становили правобережні козаки. Прибули ці сили під Відень у другій половині червня 1683 р. [47, с. 202].

Привертає увагу той факт, що після того, як союзницькі війська Яна III Собеського 29 жовтня здобули замок в Остригомі, Георгій Дука відмовився платити великому візиреві Османської імперії «належного від нього з титулу податку». За це його було ув'язнено турками, але вже 9 листопада звільнено і дозволено повертатися додому [47, с. 202].

Але довготривала відсутність Георгія Дуки в Молдавії та Правобережній Україні спричинила до появи там сильної боярської та козацької старшинської опозиції. Довголітній конкурент Дуки за молдавський трон Шимон Петричейку, який з 1674 р. перебував у Речі Посполитій, прибув до князівства і організував у Лопушанах боярський з'їзд, де більшість склала присягу на вірність новопроголошеному господарю Молдавського князівства. Прибічники Дуки на чолі з Праговичем утекли до Волоського князівства, а Петричейку видав спеціальний універсал, в якому амністував тих представників молдавської еліти, що раніше служили туркам і їхньому наміснику. У середині грудня 1683 р.

Петричейку оволодів Яссами – тогочасною столицею придунайського князівства. У цей же час дружина Георгія Дуки прохала військової допомоги у татар [47, с. 202-203].

Георгій Дука на початку 1684 р. повернувся до Молдавії і мав всі шанси відновити втрачені позиції, плануючи зробити це з допомогою білгородських та буджацьких орд, які йшли з-під Відня. Разом з тим він скаржився Магомету IV на козаків, які «відібрали у нього Поділля і Україну» [47, с. 203].

Але майже в цей самий час Дука, перебуваючи у своєму маєтку в Домнештах, був атакований корогвами шляхтича С. Димидецького. Через зраду частини бояр місто було захоплене, а Георгій Дука потрапив у полон. Його відразу вивезли в Річ Посполиту – спочатку до Станіслава, а звідти до королівського замку в Яворові, поблизу Львова. Одна з народних легенд розповідає, що коли Дука, вже втративши владу, одягнутий у лахміття, лежав на возі і просив у проїжджаючих мимо селян молока, то у відповідь чув лише лайку і прокльони. Однак, згідно з розпорядженням Яна III Собеського, Георгій Дука, маючи статус полоненого, користувався великою свободою дій, проживаючи в приватному будинку з обслугою. 31 березня 1685 р. він помер власною смертю у Львові [47, с. 203].

На Георгію Дуці не закінчується спроба турків оволодіти Україною. Протягом другої половини 1684-1685 років на Правобережжі з'явилися такі гетьмани, як Сулимка, а після нього – Самченко, що були призначені безпосередньо султаном. Основою їхнього війська були татари і спустошування ними краю не припинялося, поки у другій половині 1685 р. вони не були розбиті військами правобережного гетьмана А. Могили, ставленика Речі Посполитої [50, с. 269-270].

Але саме Георгія Дуку справедливо буде вважати останнім протурецьким володарем Правобережної України. І хоч, за Журавненським миром 1676 р., Правобережжя залишалося за Османською імперією, однак, тільки на папері. Турки закріпилися лише у Кам'янець-Подільському із околицями, який з 1683 р. по 1699 р. перебували у стані постійної блокади козацьких та польських військ.

Після Віденської битви у війну з турками вступила антитурецька Священна Ліга, а полководець Євгеній Савойський остаточно підірвав надії турків на перемогу. Османські війська у своїй останній спробі завоювати Європу отримували одну поразку за іншою, що у 1686 р. призвело до скинення Магомета IV з престолу. А на східноєвропейському фронті на турків чекала інша поразка – правобережне козацтво повернулося під зверхність короля Речі Посполитої. Османська імперія, будучи зайнятою війною з австрійцями, достатньої уваги подіям в даному регіоні не приділяла, але в будь-якому випадку ці території вона втратила назавжди [54 с. 208].

Отже, аналіз внутрішньополітичного розвитку Правобережної України в останній чверті XVII ст. засвідчує, що період правління Юрія Хмельницького та Георгія Дуки став вирішальним етапом у боротьбі за регіон між Османською імперією, Річчю Посполитою та Московською державою. Спроби Стамбула інституціоналізувати свою владу на Правобережжі через призначення лояльних правителів не дали очікуваного результату через відсутність політичної легітимності в очах місцевого населення, жорстку залежність від турецько-татарських військ та глибокі суперечності між зовнішньополітичними амбіціями султана та внутрішніми потребами українського суспільства.

Правління Юрія Хмельницького (1676–1681 рр.) продемонструвало неспроможність васальної моделі управління в умовах спустошеного тривалими війнами краю. Незважаючи на офіційні титули та підтримку Османської Порти, його влада трималася виключно на присутності османських гарнізонів і не отримала підтримки ні козацької старшини, ні широких народних мас. Жорстка податкова політика, репресії проти полковників, відверта протурецька орієнтація та ігнорування інтересів місцевого населення відштовхнули потенційних союзників. Психологічні наслідки тривалого ув'язнення та відсутність реальної військово-адміністративної бази перетворили Юрія Хмельницького на заручника геополітичних інтриг, а його діяльність прискорила подальшу депопуляцію, економічне виснаження та політичну дестабілізацію Правобережжя.

Епоха Георгія Дуки (1681–1683/1685 рр.) відрізнялася спробами відновлення традиційних козацьких інституцій та економічної стабілізації краю. Звільнення населення від податків на 15 років, універсали щодо заселення спустошених земель, відбудова міст, налагодження судової системи та дипломатичні контакти з польською адміністрацією свідчать про прагматичний, відновлювальний підхід молдавського господаря до управління регіоном. Проте його політика наштовхнулася на ті ж системні перешкоди: залежність від османської військової допомоги, протистояння з лівобережним гетьманом І. Самойловичем, внутрішню боярсько-козацьку опозицію та несприятливі зовнішньополітичні зрушення. Поразка Османської імперії під Віднем у 1683 р. стала переломною подією, яка позбавила Дуку зовнішньої підтримки, спровокувала внутрішній заколот і призвела до його полону та смерті.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У 80-90-ТІ РОКИ XVII СТ.

3.1. Політична діяльність Степана Куницького

Літом 1683 р. вся увага молдавського господаря та гетьмана Правобережної України Георгія Дуки була зосереджена на війні із західними сусідами Османської імперії. Правобережною Україною управляв його намісник Ян Драгинич, а основною військовою силою в нього були козаки.

Коли Дука вирушив на з'єднання із султанською армією, козаки зібрали раду, на якій було вирішено виступити проти намісника Г. Дуки Яна Драгинича, та й проти турецької присутності загалом. Відповідне повідомлення було відправлено королеві Речі Посполитої Яну III Собеському. В ньому також зазначалося, що український народ не може терпіти турецького панування і чекає успішної війни короля з султаном. В листі козаки пропонували свою допомогу: напасти на Молдавію та Буджак, так як ці території «майже не обороняються». Старшим на цій раді було обрано білоцерківського полковника Степана Куницького і він запевняв короля, що для цього походу зможе зібрати 10 тисяч чоловік [42, с. 224].

З огляду на непевне становище на фронтах і наступ турецької армії на Відень король Речі Посполитої Ян III Собеський видав спеціальний універсал, яким призначив С. Куницького гетьманом Правобережної України, а також призначив «комісара над козаками» – холмського каштеляна С. Дружкевича. Цим універсалом король Ян III Собеський «благословив» козаків на війну з турками.

Вкінці літа козацькі загони на чолі з С. Куницьким почали звільнення Правобережжя від турецької присутності. З Немирова в Молдавію було вигнано представника молдавського господаря Г. Дуки Я. Драгинича. Але козакам не вдалося взяти укріплених міст Меджибожа і Бару, а турецькі беї здати міста відмовилися. Решта Правобережжя була звільнена від турків без особливих труднощів і шлях на Молдавію був відкритий [42, с. 224].

В середині листопада козацька армія чисельністю 5-6 тисяч чоловік зупинилася під Тягинею (нині – м. Бендери) та здійснила невдалий штурм фортеці. Згодом тут відбулася козацька рада, на якій було вирішено продовжити похід в турецькі володіння і захопити міста Білгород, Килію та Ізмаїл. Звідси Куницький відразу відправив кількатисячний загін кінноти в буджацькі степи, а сам з піхотою залишився чекати союзників [42, с. 224-225].

Союзниками козаків виступили молдавські бояри пропольської орієнтації на чолі з Ш. Петричейку, які виступили проти Г. Дуки і позбавили його молдавського престолу. Прихильники Г. Дуки втекли у Валахію, а Петричейку став новим господарем Молдавії. Він зібрав у Лопушанах боярський з'їзд, на якому бояри присягнули йому на вірність, а той, у свою чергу, оголосив амністію тим боярам, які раніше служили Г. Дуці [42, с. 225].

Вкінці листопада козацькі полки зайняли м. Нагаї, де знищили турецьку залозу та підступили до Кишинева. Тут вони об'єдналися з військом Ш. Петричейку. В Кишиневі понад 30 тисяч молдаван, включаючи жінок і дітей, склали присягу на вірність королю Речі Посполитої, а також складено взаємну присягу військ Ш. Петричейку та Правобережного козацтва. Після того розпочався спільний похід козацько-молдавських військ у напрямку півдня, на Буджак [43, с. 165-166].

Прямуючи на Буджак, союзники 4 грудня розгромили турецько-татарську армію під Кіцканами. Загинуло багато татар, в тому числі тягинський бей Алі, старший над Буджацькою ордою Алі-Гірей та кілька татарських мурз. Тягинський шлях на чотири милі був всіяний ворожими трупами. С. Куницький повідомляв короля, що в його війську втрат немає. Після тої битви козаки знову пробували взяти штурмом Тягинську фортецю, і знову без успіху. Тоді союзницька армія вирушила в Буджацькі степи [43, с. 166-167].

Козаки пройшли степову зону і винищили поселення навколо Білгорода. А йдучи узбережжям Чорного моря, завоювали передмістя Ізмаїла та Килії. Куницький звітував до Варшави про знищення близько 300 тисяч ворогів, а також повідомляв, «що старий хан хоче піддатися з 5 000 татар до Війська

Запорозького». Отримавши повідомлення про цю перемогу, Ян III Собеський надзвичайно зрадів і вже 8 грудня написав схвальну відповідь гетьману. Окрім того, король наказав виготовити гетьманську булаву і печатку з «гербом старожитнім України». Трохи згодом ці та інші клейноди вручив С. Куницькому спеціальний королівський посланець [43, с. 167].

В середині грудня Куницький отримав листа від Яна III Собеського, в якому той наказав утримувати зайняті території та не допускати ворога зі сторони Валахії. В ролі оборонних споруд замість фортець король рекомендував використовувати монастирі. Однак справа до цього не дійшла [43, с. 167].

В кінці грудня козацька розвідка повідомила про вступ у Буджак і наближення до козацького стану залишків татарської орди, що після розгрому під Віднем поверталася додому. Козацько-молдавська армія спішно почала відступати. Поблизу поселення Тобак вони почали переправлятися через р. Прут і саме тут їх наздогнала татарська орда чисельністю близько 12 тисяч чоловік [42, с. 226].

У нашвидкуруч спорудженому таборі козаки протягом п'яти діб відбивали атаки противника, чекаючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в Яссах. 31 грудня протягом цілого дня йшла битва. В ніч на 1 січня там відбулася козацька рада. Які рішення на ній було ухвалено – невідомо. Але 3 січня, не витримавши натиску татар, кінні частини козаків на чолі з С. Куницьким переправилися через Прут і вирушили у напрямку Ясс. В обложеному ворогом таборі залишилась козацька піхота на чолі з А. Могилою – близько 4,5 тис. чоловік [43, с. 168].

Татари вирішили скористатись складним становищем козаків та остаточно їх розгромити. Битва тривала цілий день. Козаки зазнали чималих втрат, але, згідно з літописцем, і татари зазнали не менших втрат в людях. Вночі А. Могила наказав переправлятися через Прут. Крига на річці була тонкою і кілька чоловік потонуло. Але основна частина козаків – близько 3-х тисяч – успішно переправилась на іншу сторону річки і в кінці січня 1684 р. появилась в околицях Могилева [46, с. 236].

Що стало причиною невдалого відступу союзної армії з Буджака? С. Куницький так пояснював свій відступ-втечу: «Повтікали за Прут волохи, побачивши це, почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс» [42, с. 227].

Молдавська сторона і козаки, що залишилися на полі бою, звинувачували у поразці українського гетьмана. Невідомий кореспондент повідомляв, що «втік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім» [43, с. 168].

Господар Ш. Петричейку скаржився краківському каштеляну на те, що «з табором підійшли татари до Трояну у суботу, перейшли Прут нижче Фальчину, вдарили на нас, били із семи гармат, проти них не можна було встояти..., бо ціле козацьке військо без пороху було», а С. Куницький «в Україну до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив» [43, с. 168].

Куницький обвинувачував у поразці своїх союзників, які «порушили клятву вірності й обманули козаків», а у реляції до коронного гетьмана Потоцького повідомив, що йде на Правобережну Україну для розміщення своїх козаків уздовж кордону від Могилева до Ягорлика з метою оборони від татарських набігів. Також він прохав надіслати грошей для оплати і вербування нових козаків [42, с. 168-169].

Молдавська дослідниця А. Власова дійшла висновку, що молдавські бояри хотіли зрадити козаків і першими втекли з оборонного табору, а тому за ними змушений був рушити й правобережний гетьман [43, с. 169].

Я. Віммер відзначав, що якби каштелян краківський А. Потоцький з наявними у нього силами (5–6 тис. чол.) пішов на допомогу козакам і молдаванам, то, можливо, ця кампанія закінчилася б вдало [43, с. 169].

Незадоволена С. Куницьким частина козаків на чолі з полковником А. Могилою, героєм останньої битви, викликала його в Могилів на козацьку раду, яка відбулася на початку березня 1684 р. Тут було вирішено переобрати гетьмана. Відчуваючи своє становище непевним, С. Куницький вирішив втекти з козацької ради, перебравшись в чернечий одяг. За це він поплатився життям. Козаки ледве

не вбили і комісара – С. Дружкевича, який намагався захистити королівського ставленика [43, с. 169].

Для українських земель ці події мали велике значення. Війна була перенесена на чужу територію, населення могло хоч трохи перепочити від постійних війн. Степан Куницький за підтримки короля Речі Посполитої Яна III Собеського за короткий час зміг відродити козацький устрій, знищений в попередні роки не без його участі, тоді ще коронного гетьмана.

Як зазначив російський історик К. Кочегаров, українські козаки за два століття перед «легендарним» завоюванням О. Суворовим Ізмаїлу наприкінці XVIII ст. вже захоплювали турецьку фортецю. Вперше це зробив гетьман Війська Запорозького Григорій Лобода ще в 1594 р. Другим був С. Куницький [43, с. 167].

Похід українського козацького війська через Молдавське князівство до Буджацького степу наприкінці листопада 1683 р. – у січні 1684 р. відбувався у руслі боротьби християнських монархів Європи проти Османської імперії та її васалів в останній чверті XVII ст. Здобувши перемогу над мусульманськими силами під Віднем 12 вересня 1683 р., король Речі Посполитої Ян III Собеський та австрійський імператор Леопольд I Габсбург за підтримки Папи Римського Інокентія XI та за допомогою Війська Запорозького прагнули перейти у наступ на позиції султана Магомета IV не лише у Центральній, а й Південно-Східній Європі [43, с. 175].

Історик Б. Крупницький відзначав, що похід С. Куницького до Молдавії та Північного Причорномор'я мав дуже велике значення, адже завдяки йому чимала кількість татарського війська відійшла з театру бойових дій з Угорщини до Буджаку: «Саме цей результат мав вагу в очах папи, цісаря, Собеського. А кінцева поразка в західноєвропейських джерелах або зовсім не згадується, або тільки побіжно, його успіхи привертають до себе велику увагу і навіть стають вихідними пунктами деяких дипломатичних актів» [43, с. 169].

Після виправи гетьмана С. Куницького, походи на Буджак у рамках війни Священної Ліги проти Османської імперії протягом 1684–1699 рр. під проводом правобережних, лівобережних та запорозьких козацьких воєначальників

відбувалися майже щороку, інколи навіть по кілька разів на рік. Однак наступні козацькі виправи до Північного Причорномор'я вже не мали такого великого розголосу [43, с. 174-175].

3.2. Андрій Могила і його внесок у політичні погляди.

До 1683 р. відомостей про Андрія Могилу майже немає. Відомо, що він був вихідцем з Лівобережжя, а також те, що під час Зимового походу С. Куницького в Молдавію та на Буджак очолював козацькі піхотні полки. Цей похід змінив життя козацького полковника. Адже після повернення на Правобережжя козаки скинули з гетьманства С. Куницького і передали булаву йому [46, с. 236].

В січні 1684 р. в Могилеві відбулася козацька рада, на якій гетьманом обрано А. Могилу. 30 січня це рішення козацької ради затвердив Ян III Собеський. І це більше, як за рік до видання королівського указу, який дозволяв формувати козацькі полки на території Правобережжя. Це ознака певних автономних прав Правобережного гетьманату. Адже ця територія була в непевному міжнародному становищі, так як жоден з попередніх мирних договорів між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московським царством повною мірою не виконувався і жодна з тих держав закріпитися тут не могла [46, с. 236-237].

Весь період гетьманування Андрія Могили відбувався на тлі боротьби з турецько-татарськими завойовниками в рамках війни Священної Ліги європейських держав проти Османської імперії. Тому, отримавши булаву, він відразу почав готуватися до війни.

Навесні 1684 р. А. Могила почав листуватися з волоським господарем. А в травні того ж року вирушив на допомогу союзникові у Валахію. Цей перший похід А. Могили в ранзі козацького гетьмана закінчився невдало. Під м. Студеницею його військо зазнало поразки від татар. Загинуло та потрапило в полон понад 3 тисячі козаків. Лише 200 чоловік Могила зумів вивести з оточення. За це козаки «за шию його Могиленка волочили», але булави не відібрали [46, с. 237].

Невдалий похід козацького гетьмана спричинив до масового переходу козацтва на Лівобережжя. Додатковим поштовхом до втечі козаків з-під влади А. Могили була також невелика платня від короля Речі Посполитої. В червні 1684 р. А. Могила написав листа до Яна III Собеського, в якому скаржився, що йому підкоряється не вся козацька старшина, а тому знову йти на допомогу молдавському господарю він не має змоги. Заворушенням у військах Могили і переходу більшої частини правобережних козаків на Лівобережну Україну сприяла політика лівобережного гетьмана І. Самойловича. За його наказом полковник П. Полуботок відправив до м. Немирова своїх людей, які мали агітувати козаків переселятись на Лівобережжя. Їм вдалося «переманити» декілька тисяч козаків [46, с. 237].

В свою чергу, відбувався і зворотній рух. Правобережні землі успішно заселялися вихідцями з Лівобережної України та інших регіонів. Могила повідомляв Яна III Собеського, що московський цар під страхом смертної кари заборонив таке переселення. Кордон із Правобережжям контролювався і за спроби переселятись на правий берег Дніпра страчували. Виявив бажання перейти на службу до А. Могили і переяславський полковник Войца Сербин, за що у кайданах був висланий Самойловичем до Москви. Однак репресивні заходи не стримували козаків та селян – Правобережжя заново колонізувалось. У війську Могили з'являлось все більше досвідчених воїнів. Його армія наприкінці літа 1684 р. налічувала близько 6 тис. козаків – вони переходили під владу гетьмана А. Могили, сподіваючись, що польський уряд платитиме їм великі гроші [33, с. 114].

З осені 1684 р. війська А. Могили розпочинають успішні військові дії проти турецько-татарських орд. В кінці 1684 р. коронна армія вступила в Молдавію. Частина козацької армії вирушила з поляками, де відзначилась у битві під Цецорою. Але позаду них залишався Кам'янець-Подільський із сильною турецькою залогою. Тому з метою уникнення непередбачуваних ситуацій на фронті козацькими військами було заблоковано район Кам'янця-Подільського. З того часу козаки протягом війни регулярно блокували це місто [33, с. 112-113].

Постанова вального сейму від 16 лютого 1685 р.: «Всіх козаків низових і українських, як тих, які побажали признати його, мають осідати на Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками...». «Постанова» також дозволяла А. Могилі набирати полковників не з шляхетського стану, як було досі, а з козаків. Після того на Правобережній Україні відродилися чотири козацькі полки – Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Богуславський і Корсунський. А так, як «Постанова» дозволяла козацтву використовувати землю в межах шляхетської власності, то це стало наріжним каменем між козацтвом і шляхтою [52, с. 46].

1686 рік був насичений бойовими діями. Шеститисячний козацький загін разом з коронною армією вступив у Молдавію і захопив її столицю Ясси. Та в результаті постійних боїв польська армія втратила майже третину особового складу і змушена була відступити за Дністер. На початку осені двохтисячний загін козаків на чолі з А. Могилою вирушив на з'єднання з коронною армією, яка знаходилась біля Кам'янця-Подільського і готувалась до нового походу в Молдавію. Тут їх і оточили турецько-татарські війська. Облога тривала 12 днів. Та, незважаючи на невдачі, козацько-польська армія своїми діями відтягнула від австро-німецького театру військових дій значні сили противника, що полегшило союзникам захоплення у вересні того року угорського міста Буди [46, с. 238].

Літом 1687 р. А. Могила на чолі правобережних полків брав участь у блокаді Кам'янця-Подільського. Тут він особисто відзначився під час одного з боїв. Про це свідчила інформація щодо здобутого ним коня, якого «цінили великою ціною», а також те, що Могила «з великою славою військо привів» до польського табору. У цей час до табору правобережного гетьмана на допомогу прибули запорозькі та «сіверські» козаки [46, с. 238-239].

В жовтні А. Могила інформував комісара С. Дружкевича про можливий напад татарських військ. Того ж року в Україні почала поширюватися чутка, що А. Могила козаки Запорозької Січі хочуть обрати кошовим отаманом [46, с. 239].

Але козаки зіткнулися і з серйозними труднощами, зокрема щодо розташування своїх гарнізонів. Справа в тому, що у їхнє підпорядкування видали

малозаселені або зовсім незаселені міста. А козацтво, як військова одиниця, без господарських структур, а ще в умовах війни, існувати не могло [46, с. 238].

Ім'я Андрія Могили стало відоме сусідам після зимового походу С. Куницького в 1683 р. Про військові успіхи козаків писала вся західноєвропейська преса. У них згадувалось і ім'я А. Могили.

Але чи не найбільшу увагу Могила привертав до себе на Лівобережній Україні та в Московії. У 1686 р., в умовах підписання «Вічного миру» московська сторона вимагала у польської повернути «його царській величності» А. Могилу, так як на Лівобережжі перебували його дружина та діти. А пізніше московські царі Іван та Петро вимагали від Яна III Собеського заборонити Могилі використовувати титул «запорозький гетьман», так як згідно з положеннями «Вічного миру» Річ Посполита не має права підтримувати взаємин із запорозькими козаками. Однак король не погоджувався виконати таких вимог союзників [33, с. 114-116].

Сам гетьман Могила не поривав стосунків із Запорожжям. Наприкінці весни він приймав у Немирові запорожця Кукшу та передав ним для Війська Запорозького велику суму грошей на потреби січової церкви. Частину грошей на православний храм виділив сам король Речі Посполитої, який був католиком. Пізніше Могила вислав до запорожців свого посланця з листом, в якому цікавився, чи отримали вони надіслані гроші, а також наголошував на прихильності до Запорожжя польського монарха [46, с. 239].

У 1688 р. велись важкі бої з татарами і Могила запросив на службу до короля Речі Посполитої запорожців, про що свідчив один з його листів на Січ, перехоплений лівобережним гетьманом І. Мазепою. Той відразу переправив того листа до Москви, чим сильно розгнівав запорожців. Та, незважаючи на великі військові заслони, виставлені І. Мазепою, багато запорожців перейшло на службу до А. Могили [46, с. 240]. Вони разом з А. Могилою восени зустрічалися з Яном III Собеським, якому скаржилися на утиски з боку Москви та прохали заступництва в короля. Зустріч відбувалася таємно, оскільки це було порушенням

«Вічного миру». І це був вінець військово-політичної діяльності Андрія Могили. В перших числах січня 1689 р. його не стало [33, с. 117].

Андрій Могила був одним з небагатьох правобережних гетьманів, що зумів протягом 1684-1689 рр. укріпити козацький устрій Правобережної України. Головними здобутками гетьмана А. Могили, які до цього часу були маловідомі історичній науці – це колонізація Правобережної України, відродження тут козацьких полків, захист України, Польщі та й усієї Центрально-Східної Європи від турецько-татарської агресії [46, с. 240].

3.3. Військово-політична діяльність Гришка Івановича

Вперше у документах ім'я козацького полковника Гришка (Григорія Івановича) згадується у 1685 р., коли козацькі війська та польська армія воювали в Молдавії. В бою біля с. Боян Гришко проявив себе, як досвідчений командир. Наступного року гетьман А. Могила знову відправив козацький загін на чолі з Гришком у складі польської армії до Молдавії. В цьому поході суттєвої перемоги не було, проте козаки і тут зуміли показати себе з найкращої сторони [49, с. 250].

Після смерті Андрія Могили Ян III Собеський, за згодою варшавського сейму призначив Гришка наказним гетьманом Правобережної України. Призначив, бо козаки його не вибирали. Саме через це багато козацьких старшин вважали його нелегітимним гетьманом і відмовлялися йому підкорятись, про що той не раз скаржився королеві [49, с. 251-252].

Дослідники стверджують, що постійні домагання московських царів змінити титулування правобережного гетьмана таки вплинули на короля Речі Посполитої. Тому після смерті А. Могили титул «запорозький гетьман» більше не використовувався [46, с. 239].

Призначення нового гетьмана Правобережної України було вигідним Речі Посполитій з огляду на її геополітичні плани, які вона висувала під час переговорів з Османською імперією протягом 1688-1692 рр. Від імені країн «Священної ліги» польські дипломати вимагали у турків виселити з Північного Причорномор'я в Азію ногайські орди, а всі землі між Дніпром і Дунаєм разом з

Молдавією і Валахією віддати козакам. Вочевидь, гетьманування Гришка давало змогу Яну III Собеському заявляти про те, що якщо південно-східне Правобережжя належить Війську Запорозькому, а воно, в свою чергу, підкоряється королю, то територія між Дніпром і Дунаєм мала належати Речі Посполитій [49, с. 252].

Гришко продовжував політику свого попередника Андрія Могили у військовій співпраці з Річчю Посполитою. Літом 1689 р. він разом з підрозділами комісара над козаками С. Дружкевича марно намагався відвоювати у турків стратегічно важливу фортецю Сороки, яка розташовувалася на молдавському березі Дністра [49, с. 252].

Тут він отримує повідомлення про підготовку татарських орд до нападу на Немирів. Повернувшись з Молдавії, Гришко почав підготовку до відбиття татарського нападу. Про це стало відомо Яну III Собеському, який відправив листи комісару С. Дружкевичу та коронному гетьману С. Яблоновському, в яких наказував їм допомагати Гришкові в обороні Немирова. На початку осені полки Гришка розгромили татарські війська біля Немирова, а пізніше і біля м. Іванків. На доказ перемоги Гришко вислав до королівської резиденції кількох полонених татар [49, с. 252].

Разом з тим Гришко вів активну дипломатичну діяльність з Яном III Собеським. Вкінці 1689 р. очолюване ним посольство Правобережного гетьманату та Запорожжя прибуло до королівської резиденції з метою вирішення територіальної проблеми, а саме: надання додаткової території для розташування козацьких полків на лівому березі Бугу. Король хотів вирішити цю справу на користь козаків, але спеціальна комісія сенату постановила надати козакам невелику прикордонну територію біля Ягорлика. Козаки на це не погодились [49, с. 252].

Наступного року відбувалися локальні сутички з татарами. Полонених часто відправляли королеві. Тоді ж відбулася козацька рада, яка відправила Яну III Собеському скаргу на місцеву шляхту. В ній, зокрема, йшлося, що після повернення з походів козаки навіть «не мають де коней випасти». Реакція короля

була на користь козаків, про що свідчив його лист до белзького воєводи: «Їх треба більше ласкати, бо знову війна з турками гору бере» [49, с. 253].

В 1691 р. правобережні козаки знову взяли участь у черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавського князівства. Наказний гетьман Гришко з 6-тисячним козацько-польським військом мав наступати на позиції противника зі сходу, від Немирова, а тридцятитисячна польська армія на чолі з Яном III Собеським наступала з заходу. Козаки мали відвернути від неї увагу противника своїми діями, а саме: захопити фортеці Сороки та Сучаву і спустошити Буджацькі степи. Метою походу було завоювання Молдавії і Валахії [49, с. 253].

Єдиним успіхом цієї війни було захоплення козаками молдавської фортеці Сороки, в якій було розміщено козацько-польський гарнізон з артилерією. Подальшого походу козацьких військ на Буджак не відбулося – наступ польської армії в Молдавії виявився безуспішним. Лише на зворотному шляху поляки захопили фортецю Нямц. Пізніше польські історики стверджували, що з часу поразок під Жовтими Водами і Корсунем армія Речі Посполитої не зазнавала таких важких невдач [49, с. 253].

Гарнізон, який був залишений у Сороках, після відходу основних козацьких сил успішно відбивав щоденні ворожі напади. Разом з польською піхотою п'ять сотень козаків протягом тривалого часу обороняли фортецю. Це забезпечило можливість польському урядові збудувати на правому березі Дністра фортецю Окопи Святої Трійці (тепер – с. Окопи Борщівського р-ну Тернопільської обл.), яка нарівні з іншими відвойованими фортецями унеможлиблювала ефективний доступ турків до Кам'янця-Подільського [49, с. 253].

Літом 1692 р. підрозділи Гришка знову вирушили до Сорок, але цей похід внаслідок спротиву полковника С. Палія був провалений. Останній заагітував козаків Гришка перейти під своє командування. Як свідчив у листі від 30 серпня 1692 р. до короля комісар С. Дружкевич, «козаків по приходу в Сороки жодного не залишилось». У цьому листі він назвав гетьмана Гришка «небіжчиком». Отже, можна стверджувати, що правобережний гетьман помер або загинув під час

сутички з козаками С. Палія чи в результаті бунту серед своїх людей у липні-серпні 1692 р. [49, с. 253-254].

Завдяки військовій діяльності наказного гетьмана Правобережної України Гришка турки не змогли утвердитися на Київщині та Східному Поділлі, у них були відвойовані окремі фортеці на території Молдавського князівства. Козацьке військо на чолі з Гришком виступало важливим чинником у планах європейської «Священної ліги», направлених на боротьбу з турецькою загрозою в Центральній та Східній Європі [49, с. 254].

3.4. Військово-політична діяльність Самійла Самуся

Про походження Самуся (Самійла Івановича) невідомо нічого, а окремі відомості є дуже суперечливими. Відомо, що, будучи запорозьким козаком, він прийшов на Правобережжя в 1684 р. разом із С. Палієм. Тут Самусь скоро став вінницьким полковником і взявся за відродження самого полку. Цю посаду займав протягом періоду гетьманування А. Могили та Гришка [51, с. 287].

Будучи вінницьким полковником, Самусь брав участь у постійних походах польських військ до Молдавії. Це він зі своїми козаками захопив фортецю в Сороках і утримував її протягом тривалого часу. Самостійно здійснював походи на Буджак та проти гетьманів – ставлеників кримського хана. А разом з тим йому за короткий період часу вдалося заселити територію Вінницького полку, чим була занепокоєна навіть польська шляхта [50, с. 272].

Надійність і безвідмовність полковника Самуся у військових справах спонукала Яна III Собеського призначити його гетьманом Правобережної України. Очевидно, що це сталося після смерті наказного гетьмана Гришка – на початку 1693 р. Відомо, що 27 лютого Самусь повертався із зустрічі з королем, на якій, мабуть, і був затверджений наказним гетьманом Правобережжя [51, с. 288].

Дев'яності роки XVII ст. характеризуються відносним спокоєм на фронті. Відбувались лише локальні сутички з противником. Тому період гетьманування Самуся характеризується не стільки бойовими діями з татарами, як відносинами з королівською владою та польською адміністрацією на Правобережжі [52, с. 48].

В 1693 р. полковник С. Палій не без відома Самуся ходив у Молдавію, де під Сороками був оточений турецьким загоном, але зумів вирватись із оточення. У 1694 р. полки Самуся спустошили села ханського гетьмана Стедика на території Молдавії. А в 1695 р. козацькі війська на чолі з Самусем зруйнували турецьку фортецю Дубоссари, звідки вивезли багату здобич. Восени 1696 р. в напрямку Польщі вирушила 40-тисячна татарська орда. Дізнавшись про це, Самусь з Палієм зупинили її в дорозі [50, с. 272-273].

Характерно, що кожен бойовий виїзд козаків, кожна військова операція оплачувалася польською владою. Платили також за полонених татар і турків. Крім того, щорічно з державної казни виділялися великі кошти на потреби козацької адміністрації на Правобережжі. Така тактика співпраці з урядом Речі Посполитої проти противника забезпечувала відносну оборону населення Правобережжя від татарських наїздів, а також дозволяла Самусеві поповнювати полкову скарбницю [51, с. 288].

У 1695 р. Самусь намагався закріпити козацький устрій в Немирові та Шаргороді. 20 лютого 1696 р. С. Яблоновський видав універсал до наказного гетьмана Самуся про те, щоб той вивів із маєтностей луцького єпископа Жабокрицького своїх козаків і заборонив їм у майбутньому займати ці землі [51, с. 289].

А ще швидше, у січні 1693 р. коронний гетьман С. Яблоновський наказував Самусеві переманювати до себе козаків С. Палія з метою ослабити «свавільний» полк. Самусь не поспішав із виконанням цього наказу, хоч у березні 1694 р. змушений був узяти участь у поході комісара Б. Вільги проти фастівського полковника [52, с. 48].

Самуся постійно тривожила думка щодо відновлення гетьманської влади на Брацлавщині та організацію там козацького устрою. У 1696 р. він зробив чергову спробу утвердитися в цьому регіоні України, розгромивши маєтки вінницького старости К. Лещинського в околицях Вінниці [51, с. 289].

Та в цьому ж році сталася подія, яка пізніше вирішила долю правобережного козацтва. Ян III Собеський, король Речі Посполитої, упокоївся. Ця подія

насторожила все козацтво, адже воно втратило свого прихильника і покровителя. Ще за життя магнати і шляхта звинувачувала короля у «козакофільстві». Тому всі розуміли, що тепер від них можна чекати чого завгодно [51, с. 289].

Протягом довгого часу польська шляхта не могла вибрати собі нового короля, тому Самусь все більш відкрито почав спілкуватися з гетьманом Лівобережної України І. Мазепою, хоч статус наказного гетьмана не дозволяв Самусеві напряду листуватися з лівобережним гетьманом. Тому посередником між ним та Мазепою виступав С. Палій [51, с. 289].

В 1697 р. польський сейм скасував «Дозвільну постанову» щодо козацтва 1686 р., якою заборонив йому розташовуватися в земських угіддях. Таким чином Самусь почав втягуватися у конфлікт із місцевою шляхтою. Поки існувала турецько-татарська загроза оволодіти Правобережжям, верховна влада Речі Посполитої в особі короля закривала очі на претензії гетьманів і полковників Правобережної України щодо встановлення там своєї влади. Тепер ситуація змінилася: і короля не стало, і війна наближалася до завершення [52, с. 48-49].

Після того, як польський сейм все ж таки обрав на королівський трон саксонського курфюрста Августа II, полковники Правобережної України на чолі з Самусем відразу ж запевнили його у своїй вірності йому. Гетьман відправив до Варшави посольство, яке мало вирішити різні питання функціонування козацтва в межах українських воєводств Речі Посполитої [51, с. 289-290].

Зважаючи на протиріччя між королівською владою і сеймом, рішення і накази короля не поспішали виконувати в українських воєводствах. Шляхта Брацлавщини скаржилась на те, що Самусь разом зі своїми козаками збирав в їхніх маєтностях прибутки, а тому вони просили центральну владу очистити їхнє воєводство від небажаного і вже не потрібного елементу [51, с. 290].

У 1698 р. Самусь, як наказний гетьман організував посольство до Варшави. Воно мало домовитися про «спокійне перебування» козацтва в «своїх осідлостях». Однак козацькі послы не були прийняті королем – їхні вимоги вислухала рада сенату. У розмові сенатори лише повторили зміст попередньої заборонної постанови [51, с. 290].

Червневий сейм 1699 р. ухвалив постанову про знищення «козацької міліції» на Правобережній Україні. Виконуючи сеймове рішення на українські землі вирушило коронне військо, яке швидко опанувало Східним Поділлям. Саме тому Самусь із частиною вінницького полку змушений був передислокуватися на Київщину, в район Богуслава. Тут Самусь заснував Богуславський полк [51, с. 290].

Небажання політиків Речі Посполитої визнати хоча б мінімальні політичні права за українським козацтвом знову штовхало останніх до боротьби проти владних структур Речі Посполитої. І хоча наступного року полк козацької кінноти із Правобережжя виступив на боці армії Августа II під час облоги нею Риги, іскра, запалена на сеймі 1699 р., невдовзі спалахнула величезним полум'ям [51, с. 290].

3.5. Семен Палій і його внесок у політичні погляди

Семен Палій (Гурко) в 70-х рр. XVII ст. був козаком Ніжинського полку. Відомо, що тривалий час він перебував на Запорозькій Січі. У 1683 р. взяв участь у Віденській битві на чолі козацького загону. З 1684 р. С. Палій служив у війську правобережних гетьманів, очолюючи білоцерківський, а пізніше фастівський полк.

Будучи непримиреним ворогом турецько-татарських завойовників, Палій вів із ними постійну боротьбу, здійснюючи щорічні напади на їхню територію. А разом з тим він хотів «вивести» Правобережну Україну з-під влади короля Речі Посполитої. Через те С. Палій ішов на постійні конфлікти з представниками шляхти та польської адміністрації. Метою його було повне встановлення на Правобережжі козацької адміністрації та об'єднання Правобережжя з Лівобережжям під булавою одного гетьмана, а разом з тим і перейти під протекцію московського царя.

Почалося все у 1688 р. В серпні С. Палій, перебуваючи в Білій Церкві, видав універсал, в якому сповіщав усіх, хто проїжджав територією Білоцерківського полку про запровадження мита на користь козацької адміністрації. 10 вересня

того ж року датується перший лист козацького полковника до свого сюзерена – короля Яна III Собеського [48, с. 265].

В тому ж році С. Палій вперше звертався через лівобережного гетьмана до московського уряду з проханням прийняти його полк під свою гетьманську булаву та зверхність московського царя. Але через укладений між Річчю Посполитою та Московією «Вічний мир», ініціатива полковника Палія не була підтримана. Через це він відновив листування з Яном III Собеським, в якому запевняв його у своїй вірності йому [48, с. 265].

А вже навесні 1690 р. полковник Семен Палій відновив контакти з московським воєводою в Києві М. Ромодановським та лівобережним гетьманом І. Мазепою. Останнього він просив посприяти отримати царську протекцію, на що знову отримав відмову. Після того він знову запевнив Яна III Собеського у своїй вірності йому. В листі до короля Палій просив захистити його від коронного гетьмана С. Яблоновського, який зайняв частину Фастівського полку, а також просив грошей на утримання полку [48, с. 265].

На Фастівщині Палій проводив політику витіснення польської шляхти та духовенства, на що ті постійно скаржилися королеві. Щоб уникнути конфлікту з королем, полковник запевняв Яна III Собеського, що не має наміру займати «ті добра, які Богу і Церкві належать». Одержавши про це звістку з Варшави, київський біскуп А. Залуський дозволив козакам Палія розташуватися в його володіннях за умови, щоб йому не робили «ущербу в орендах». Але Палій продовжував робити задумане [48, с. 266].

З огляду на невиконання Палієм наказів коронного гетьмана С. Яблоновського, комісара С. Дружкевича та наказного козацького гетьмана Гришка його разом з кількома сотниками у вересні 1689 р. було заарештовано польськими урядовцями. Старшини перебували у в'язниці майже півроку, звідки були випущені за особистим наказом Яна III Собеського. Очевидно, ув'язнення було своєрідним застереженням короля щодо прагнень керівників правобережного козацтва перейти на бік московського царя. Але щоб утримати

полковника Палія під своєю владою, король, відразу ж після звільнення, наказує «повернути» йому Фастів [52, с. 48].

Це було можливе лише завдяки військово-організаторським здібностям Семена Палія. Адже він здійснював у турецько-татарські володіння по декілька походів на рік. Проводячи такі операції часто разом з лівобережними козаками, Палій таким чином захищав південні кордони Речі Посполитої [52, с. 48].

Так наприкінці лютого 1694 р. козаки С. Палія разом з лубенськими полками спустошили татарські поселення навколо Кизикермена. Влітку того ж року С. Палій і київський полковник К. Мокієвський розбили загони татарського бея біля Очакова. А восени Палій і чернігівський полковник Я. Лизогуб здійснили похід на Буджак. Король Речі Посполитої не лише дозволяв здійснювати такі операції, а й сприяв їм. Тому Ян III Собеський закривав очі на часті повідомлення комісара С. Дружкевича, на зносини полковника з І. Мазепою та московським царем Петром I [52, с. 48-49].

Та, зважаючи на геополітичні плани Речі Посполитої, зокрема щодо Правобережної України, на яку та гучно претендувала, в 1692 р. до Фастова прибула спеціальна делегація під Яна III Собеського. Королівські представники мали запропонувати полковникові визначитися зі своєю підлеглистю й визнати зверхність одного з монархів – короля або царя. Палій залишився у підданстві Речі Посполитої, але продовжував лавірувати між обома монархами, вичікуючи сприятливої міжнародної ситуації для об'єднання Українського гетьманату [48, с. 266].

Після надання допомоги військам І. Мазепи у відбитті нападу «ханського» гетьмана Петра Іваненка, а також спільного з лівобережними полками походу в Північне Причорномор'я С. Палій намагався повернути захоплені відділами регіментаря Б. Вільги прикордонні території Фастівського полку. Одночасно він написав листа до Яна III Собеського, в якому повідомляв, що без дозволу короля ходив у похід з лівобережними полками. Палій виправдовував ці свої дії існуванням антитурецької Священної Ліги. Водночас він наголосив, що для

підтвердження вірності королеві знову готовий вступити в боротьбу з турецько-татарськими військами [48, с. 266].

На початку 1694 р. розпочався наступ коронних військ на чолі з гетьманом С. Яблоновським на Фастів. С. Палій відправив до короля своїх представників із проханням пояснити, чому коронний гетьман здійснив на нього напад. Можливо, саме після цього звернення Ян III Собеський наказав припинити військові дії проти правобережних козаків, оскільки польські хоругви відступили з території Фастівщини. Крім того Палій уклав перемир'я з Вільгою і Яблоновським. В результаті примирення коронні війська залишили більшу частину Фастівського полку [48, с. 266-267].

Полковник Семен Палій підтримував стосунки не лише з королем, а й з іншими представниками панівних кіл Речі Посполитої: з литовським воєводою К. Сопігою, з мінським воєводою К. Завішею, з коронним підстолиєм Ю. Любомирським, військові підрозділи якого часто брали участь у спільних козацько-польських походах проти татар. Фастівський полковник листувався з белзьким воєводою А. Синявським, з овруцьким старостою Ф. Потоцьким, з магнатом Ф. Замойським. Листуючись з представниками урядових кіл Речі Посполитої, Палій намагався аналізувати внутрішньополітичну ситуацію в державі, а також прогнозувати розвиток подій, які могли вилити на ставлення панівних кіл Польщі до козацького устрою Правобережної України [48, с. 267].

Смерть Яна III Собеського і період безкоролів'я розділили політичну еліту Речі Посполитої на два табори, кожен з яких схилився до різних кандидатур на трон. У цей час прихильники саксонського курфюрста Августа звинувачували полковника Палія в підтримці одного з претендентів на трон – французького принца Конті. Однак невдовзі після обрання Августа II Сильного козацький полковник визнав його владу, хоч спочатку стосунки Палія з новим королем були напруженими. Але згодом Палій прислав до Варшави кількох полонених татар, а дещо пізніше – «документ» про плани кримського хана. У відповідь Август II надіслав до Фастова свою корогву з королівським гербом [48, с. 267-268].

1699 р. був вирішальним для правобережного козацтва. Протягом кількох місяців в м. Карловичі (Сербія) велись мирні переговори країн Священної Ліги з Османською імперією. Згідно з цим миром Правобережна Україна поверталась Речі Посполитій. Однак ще до його підписання Варшавський сейм прийняв рішення про ліквідацію козацтва на Правобережжі. Отримавши таку звістку, у Фастові зібралася козацька старшина на чолі з Семеном Палієм, яка відправила Августу II листа. В ньому вказувались на заслуги козацтва перед Річчю Посполитою, а також те, що землі, повторно колонізовані козаками, віддавались їм у користування. Але тепер ніхто уваги не звернув ні на участь козаків у Віденській битві, ні на витіснення турків зі Східного Поділля, ні на майже постійну облогу Кам'янця-Подільського, ні на походи у Молдавію та Буджак [44, с. 281-282].

Для контролю за виконанням своїх вимог до королівської резиденції вирушило козацьке посольство на чолі з полковником З. Іскрою. Рішення ради сенату про наділення козацтва визначеними коронним урядом землями задовольнило тільки певну частину правобережців. С. Палій у листі до короля не погодився з такою постановою верховної влади. Тоді розпочався наступ польських військ на козацькі позиції. Військової допомоги від гетьмана Мазепа та царя Петра I С. Палій не дочекався. Навпаки, Петро I наказував йому припинити військові дії проти поляків [48, с. 268].

У вересні 1700 р. 4-тисячне коронне військо з німецькими найманцями оточило Фастів, але здобути його не змогло. Хитрощами полковник змусив нападників до відступу. Після тих подій С. Палій домовився з коронним гетьманом С. Яблоновським про припинення воєнних дій. Але невдовзі дипломатичні заходи Палія та інших полковників Правобережної України щодо примирення з урядом Речі Посполитої втратили ефективність. Прохання правобережної старшини до гетьмана І. Мазепа приєднати їхні полки до Лівобережної України закінчились безрезультатно [48, с. 268].

Семен Палій добре розумів, що це тільки початок. Уряд остаточно захоче знищити правобережне козацтво. Тому, шукаючи підтримки, він терміново

налагодив контакти із Запорозькою Січчю, звертався до селян і козаків Лівобережжя, Молдавії та Білорусі. Навесні 1701 р. урядовець Фелікс Потоцький розіслав універсали до сеймиків з попередженням, що Палій, як колись Б. Хмельницький, хоче підняти селян на війну [30, с. 538].

Таким чином, на початку XVIII ст. правобережна козацька старшина «узурпувала» майже всю територію Київщини, а також землі Східного Поділля та окремі райони Південно-Східної Волині. Звичайно, адміністративна влада українських полковників не була довершеною з огляду на тогочасне політичне становище Правобережжя та проблеми правових відносин між ними та королівською владою. Ще в інструкції послам від Київського сеймику на вальний сейм 1692 р. відзначалося, що козацький полковник Палій, «опираючись на Гадяцькі пакти, привласнює собі якусь монархію...» [48, с. 268].

РОЗДІЛ 4. ДИДАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ РУЇНИ

4.1 Педагогічний потенціал та компетентнісне забезпечення теми у навчальному процесі.

Вивчення теми «Державотворчі процеси на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст.» у закладах загальної середньої освіти має високий педагогічний потенціал, оскільки дозволяє учням не лише засвоїти хронологію подій доби Руїни, а й зрозуміти глибинні механізми адаптації українського суспільства в умовах зовнішнього протекторату та внутрішньої трансформації козацької автономії. Ця тема виступає потужним інструментом формування історичного світогляду, демонструючи, як втрата єдиного центру влади не означала кінець державотворчих пошуків, а зумовила перехід до багатовекторної дипломатії, спроб відновлення господарського життя та консолідації правобережної козацької еліти, що вимагало нової політичної логіки, тактичної гнучкості та ідеологічного переосмислення. У контексті компетентнісного підходу, затвердженого Державним стандартом базової та профільної середньої освіти, вивчення цього матеріалу спрямоване на розвиток історичної предметної компетентності, зокрема вміння аналізувати причинно-наслідкові зв'язки геополітичних криз, працювати з різнотипними джерелами та критично оцінювати ідеологізовані інтерпретації минулого, а також на формування громадянської, соціальної та міжкультурної компетентностей. Саме тому метою даного методичного розділу є розробка науково обґрунтованої моделі інтеграції теми про правобережні державотворчі процеси у навчальний процес історії України, яка забезпечить формування ключових компетентностей учнів через сучасні форми, методи та дидактичні інструменти, що передбачає визначення місця теми в чинних програмах,

обґрунтування педагогічно доцільних методів та запропоновання системи компетентнісно орієнтованих завдань і цифрових рішень.

Згідно з чинною навчальною програмою з історії України, тема нашого дослідження логічно вписується в період вивчення, присвячений козацькій добі та поділу українських земель, розкриваючи перехідний етап від розпаду єдиної Гетьманщини до спроб відновлення автономії Правобережжя, що є ключовим для розуміння тягlosti українського державотворчого процесу та підготовки ґрунту для майбутніх визвольних змагань. Поглибленню сприйняття матеріалу значною мірою сприяють міжпредметні зв'язки, зокрема з літературою, де доцільно аналізувати козацькі літописи, барокову поезію та народний фольклор, зіставляючи художні й історичні наративи про добу Руїни; з географією, що передбачає роботу з історико-географічними картами кордонів 1667–1712 рр., маршрутами міграційних хвиль, зонами колонізації правобережних земель та аналіз впливу природних і транспортних чинників на розселення козацтва; із зарубіжною історією та правознавством, де здійснюється порівняльний аналіз договорів (Бахчисарайського, Карловицького), вивчається міжнародне право щодо протекторатів та автономій, а також правовий статус козацьких привілеїв. Така інтеграція створює потужний потенціал для розвитку громадянської компетентності, оскільки учні вчать розрізняти поняття «колабораціонізм», «прагматична дипломатія» та «національний опір» в історичному контексті, аналізують легітимність влади гетьманів у умовах відсутності єдиної держави та репресивної політики сусідніх імперій, формують навички багатоперспективного аналізу через роботу з польськими сеймовими актами, османськими фірманами та козацькими універсалами, а також розвивають комунікативні навички, емпатію та здатність до конструктивного діалогу в умовах інформаційної невизначеності завдяки груповим формам роботи.

Ефективне засвоєння теми вимагає поєднання традиційних, інтерактивних та цифрових підходів, які активізують пізнавальну діяльність учнів та забезпечують глибинне опрацювання історичного матеріалу.

Традиційні методи залишаються фундаментом історичної освіти: проблемна лекція з елементами візуалізації дозволяє відтворити геополітичний контекст останньої третини XVII ст. та проаналізувати умови мирних договорів, робота з історичними джерелами, зокрема адаптованими витягами з літописів Самовидця, Величка, Граб'янки, універсалів гетьманів та дипломатичного листування, формує навички верифікації та виявлення авторських упереджень, а картографічний метод передбачає нанесення на контурні карти зон впливу Речі Посполитої, Османської імперії та Московської держави, маршрутів колонізації та місць ключових битв. Інтерактивні методи забезпечують суб'єктну позицію учня через історичні дебати на кшталт «Бахчисарайський мир: втрата чи тактичний крок?», кейс-метод, що передбачає аналіз конкретних ситуацій на прикладі діяльності С. Куницького чи С. Палія з подальшим моделюванням рішень козацької ради, а також рольові ігри-симуляції дипломатичних переговорів, де учні відпрацьовують механізми укладання угод, аргументацію позицій та пошук компромісів у умовах геополітичного тиску. Проектна та дослідницька діяльність спрямована на самостійний пошук і творчу реалізацію, зокрема через міні-дослідження «Колонізація Правобережжя: карта відновлення», створення інфографіки чи таймлайнів еволюції гетьманської влади, а також підготовку подкастів або відеосе про збереження державницької традиції в умовах Руїни. Важливу роль відіграє використання ІКТ та цифрових ресурсів, таких як електронні архіви ЦДІА України, інтерактивні карти та GIS-інструменти для просторового аналізу міграцій, освітні платформи для колаборативної роботи та візуалізації, а також віртуальні екскурсії музеями козацької доби, що сприяє емоційному залученню. Оцінювання результатів навчання базується на компетентнісних рубриках, що враховують якість роботи з джерелами, глибину аналізу, аргументацію позиції та творчу презентацію, поєднуючи формативне оцінювання з підсумковим захистом проєктів чи написанням рефлексивних есе.

Підсумовуючи, запропонована методична модель забезпечує цілісне вивчення теми «Державотворчі процеси на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст.» через призму компетентнісного підходу, де поєднання джерелознавчої роботи, інтерактивних форм, проєктної діяльності та цифрових інструментів дозволяє не лише засвоїти фактологічний матеріал, а й сформувані в учнів критичне історичне мислення, громадянську позицію та здатність до багатоперспективного аналізу складних етапів національно-визвольної боротьби. Такий підхід повністю відповідає вимогам Державного стандарту та концепції Нової української школи, перетворюючи історичну спадщину правобережної козацької доби на живий інструмент виховання свідомих, патріотичних та інтелектуально зрілих громадян України, здатних розуміти цінність державної незалежності, ціну прагматичного вибору в умовах кризи та тяглість визвольних традицій свого народу.

4.2 Методичні рекомендації щодо вивчення теми.

Ефективне засвоєння теми «Державотворчі процеси на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст.» вимагає систематизованого дидактичного забезпечення, яке поєднує автентичні історичні джерела з сучасними педагогічними практиками. Підбір і аналіз джерельного матеріалу здійснюється за принципом історичної достовірності, вікової адекватності та методичної доступності. До навчального обігу вводяться адаптовані фрагменти дипломатичних договорів (Журавненського, Бахчисарайського, Карловицького), козацьких літописів (Самовидця, Величка, Граб'янки), універсалів гетьманів, королівських привілеїв та дипломатичного листування, а також ілюстративні й картографічні матеріали (схеми колонізації спустошених земель, карти геополітичного розмежування, портрети ключових діячів). Тексти сучасних дослідників використовуються для подолання стереотипного трактування доби «Руїни» та формування в учнів навичок критичного порівняння різних історіографічних інтерпретацій.

Розробка завдань для різних рівнів навчальної діяльності забезпечує диференційований підхід до формування історичних умінь. На репродуктивному рівні учні виконують завдання, спрямовані на систематизацію фактологічного матеріалу, зокрема заповнення таблиці «Етапи відновлення козацької автономії на Правобережжі (1680–1700 рр.): хронологія, ключові договори, діячі, форми колонізації», що сприяє засвоєнню часових рамок, головних подій та механізмів відбудови краю. Аналітичні завдання орієнтовані на поглиблене осмислення причинно-наслідкових зв'язків та порівняльний аналіз; наприклад, учням пропонується порівняти умови Бахчисарайського (1681 р.) та Карловицького (1699 р.) мирних договорів щодо статусу правобережних земель, або проаналізувати відмінності між польськими сеймовими актами та козацькими універсалами щодо заселення спустошених територій, виявляючи авторські позиції та політичні інтереси сторін. Творчі завдання активізують дослідницьку та проєктну діяльність: учні створюють міні-проєкти або мультимедійні презентації на теми «Карта колонізації Правобережжя кінця XVII ст.», «Інтерв'ю-реконструкція з наказним гетьманом (наприклад, С. Куницьким чи С. Палієм)» або «Дипломатичний з'їзд 1699 р.: моделювання переговорів», що розвиває навички інформаційного пошуку, візуалізації даних та публічного захисту історичних гіпотез.

Реалізація компетентнісного підходу у викладанні теми передбачає цілеспрямоване формування предметних історичних компетентностей, які ґрунтуються на вмінні працювати з різнотипними джерелами, верифікувати інформацію, реконструювати хронологію та просторово-часову локалізацію подій. Учні вчаться аналізувати факти не ізольовано, а в системі причинно-наслідкових зв'язків (наприклад, як поразка Османської імперії під Віднем у 1683 р. вплинула на зміну політичної орієнтації правобережного козацтва), розрізняти первинні та вторинні джерела, виявляти ідеологічні упередження в текстах різних епох та формувати власну обґрунтовану історичну позицію. Особлива увага приділяється розвитку навичок критичного читання

дипломатичних документів та козацьких літописів, що вимагає від учнів не лише засвоєння змісту, а й розуміння контексту укладання угоди, його автора, адресата та прихованих геополітичних інтересів.

Формування ключових компетентностей інтегрується в кожний етап уроку та позакласної діяльності. Критичне мислення розвивається через порівняння конфліктуючих наративів (польська шляхетська позиція vs козацько-православний дискурс vs османсько-татарський погляд vs сучасна академічна інтерпретація), аналіз пропагандистських прийомів у тогочасних універсалах та оцінку достовірності інформації в цифровому середовищі. Інформаційна грамотність формується через роботу з електронними архівами, базами даних, історичними картами та навчання правилам академічного цитування джерел. Комунікативна компетентність розвивається в процесі історичних дискусій, дебатів, групового аналізу кейсів та презентації проєктних результатів, де учні вчаться аргументовано відстоювати позицію, слухати опонентів та конструктивно вирішувати розбіжності. Соціальна відповідальність та громадянська компетентність виховуються через усвідомлення ціни боротьби за автономію в умовах імперського тиску, розуміння цінності правової культури та козацьких вольностей, формування поваги до жертв колонізаційних та воєнних процесів та критичного ставлення до маніпуляцій історичною пам'яттю.

Стратегії стимулювання самостійного навчання та проєктної діяльності базуються на принципах дослідницького підходу та учневоцентрованості. Вчитель виступає фасилітатором, який ставить проблемні запитання, надає доступ до цифрових ресурсів та спрямовує пошук, а не транслює готові відповіді. Використовуються метод «історичного детектива» (розслідування конкретної дипломатичної місії або долі колонізаторського осередку на основі розрізнених джерел), інтерактивні симуляції дипломатичних переговорів (моделювання умов Журавненського або Карловицького миру), а також локальні історичні проєкти («Сліди козацької колонізації в моєму краї»), які пов'язують національний наратив з регіональною ідентичністю.

Самостійна навчальна діяльність підтримується через створення індивідуальних навчальних траєкторій, використання рефлексивних щоденників, оцінювання проєктів та інтеграцію цифрових освітніх платформ для колаборативної роботи. Такий підхід не лише забезпечує глибоке засвоєння історичного матеріалу, а й формує в учнів здатність до автономного пізнання, адаптивності в умовах інформаційного перевантаження та відповідального громадянського вибору, що повністю відповідає вимогам Державного стандарту базової та профільної середньої освіти.

Окрему увагу варто приділити розробці конкретних практичних вправ та проєктів, які забезпечують активне залучення учнів до історичного пізнання. Серед ефективних форм роботи можна виділити: проєкт «Інтерактивна карта Правобережжя», де учні за допомогою цифрових інструментів (Google My Maps, ArcGIS Online) візуалізують територіальні зміни, маршрути колонізації та зони впливу різних держав; рольова гра «Дипломатичний конгрес 1699 року», у якій учні розподіляють ролі представників Речі Посполитої, Османської імперії, козацької старшини та селянства, аргументуючи позиції сторін на основі адаптованих уривків із Карловицького миру та козацьких універсалів; вправа «Історичний детектив», що передбачає розслідування долі конкретного діяча (наприклад, С. Палія чи Г. Дуки) через аналіз суперечливих свідчень літописів, польських звітів та сучасних досліджень; творче завдання «Щоденник колонізатора», де учні створюють текст від імені переселенця, відображаючи побут, мотиви та виклики заселення спустошених земель; медіапроєкт «Подкаст доби Руїни», у якому групи готують аудіоінтерв'ю з історичними постатями або репортажі з ключових подій; дискусійний клуб «Геополітичний вибір», де обговорюється питання: «Чи мала Правобережна Україна альтернативи в умовах міжімперського протистояння?». Такі активності не лише закріплюють фактологічні знання, а й розвивають навички критичного

аналізу, емпатії, командної взаємодії та публічного виступу, перетворюючи вивчення складної історичної доби на особистісно значущий досвід.

Отже, запропонована методична система поєднує традиційні, інтерактивні та цифрові форми навчання, що відповідають вимогам Державного стандарту базової та профільної середньої освіти й концепції Нової української школи. Розроблено диференційовану систему завдань (репродуктивних, аналітичних, творчих), адаптовані дидактичні матеріали на основі дипломатичних договорів, козацьких літописів, універсалів та сучасних академічних досліджень, а також інструменти проєктної та дослідницької діяльності. Використання кейс-методу, історичних дебатів, рольових симуляцій дипломатичних процесів сприяє формуванню критичного мислення, інформаційної грамотності, комунікативних навичок і здатності до самостійного навчання, перетворюючи учня з пасивного слухача на активного суб'єкта історичного пізнання.

Матеріал розділу засвідчує, що інтеграція теми про державотворчі процеси на Правобережній Україні в шкільний курс історії є не лише академічно доцільною, а й виховно значущою. Вона перетворює складну добу «Руїни» та відновлення краю на живий інструмент формування національно свідомої, інтелектуально зрілої особистості, здатної критично осмислювати минуле, цінувати правову культуру та відповідально ставитися до громадянських обов'язків. Розроблені методичні рекомендації, дидактичні комплекси та компетентнісні орієнтири можуть бути безпосередньо впроваджені в практику вчителів історії, що підтверджує прикладну цінність дослідження та його відповідність завданням підготовки майбутніх фахівців педагогічної освіти.

ВИСНОВКИ

Руїна. Саме так в українській та зарубіжній історіографії називають 60-80-ті рр. бурхливого XVII ст. Неспокійним видався і початок XVIII ст. Постійні війни за українські землі сусідніх держав. Боротьба за гетьманську булаву різних претендентів. У вирі цих подій була остаточно знищена молода Українська держава. Незважаючи на те, що були люди, яким українська справа не була байдужою.

Прагнення отримати назад свою «законну» булаву, бажання помститися своїм кривдникам, і найголовніше, перебування у безвихідному становищі – ось головні причини, які спонукали Ю. Хмельницького до співпраці з турками. Альтернативи йому ніхто не шукав. Султан сподівався, що до людини з таким прізвиськом, як Хмельницький, прихилиться українське населення і відповідно Юрій зможе колонізувати і закріпити за турками Правобережжя. Однак, на тлі напруженого протистояння між турецькими та московськими і козацькими лівобережними полками Юрій, демонструючи свою нездатність управляти краєм, тільки дестабілізував ситуацію на Правобережжі, заважаючи султанові вести зовнішню політику в регіоні.

Згідно з Бахчисарайським мирним договором 1681 р. Московія погодилась на право володіння турками Правобережжям, від якого «відмовилась» Річ Посполита. Його підписання прискорило наступ турків на імперію Габсбургів, що стало ключовим у ході війни. Укладення цього миру свідчило про неможливість оволодіння турками всією Україною, на що вони розраховували, даючи в руки булаву Юрію Хмельницькому. Бахчисарайський мир став кінцем розпочатої в 1677 році турками війни за захоплення України і початком кінця правління на Правобережжі Ю. Хмельницького: той став туркам невігідним і непотрібним.

За активну участь у підписанні Бахчисарайського миру, провідну роль у веденні зовнішньої політики в інтересах османів молдавський князь Георгій

Дука сподівався без особливих зусиль отримати з ласки султана Правобережну Україну. Після Бахчисарайського миру потрібно було навести у краї лад, чого не вдавалося зробити Ю. Хмельницькому. Через те, коли Г. Дука попросив у Магомета IV дозволу на володіння Правобережною Україною, то він його отримав у 1681 р.

В період правління на Правобережжі Г. Дуки і його представника Я. Днагинича стабілізувалася внутрішня ситуація, край став повільно заселятися. Але час працював проти Георгія Дуки. Віденська битва 1683 р. та перехід правобережних козаків на сторону Яна III Собеського перекреслили всі його плани щодо України. А несподіване ув'язнення Г. Дуки у 1684 р. розвіяло надії Туреччини закріпитися у Східній Європі, боротьба за яку тривала так довго, виснажливо і безуспішно.

Через часте спустошування турецько-татарськими військами Правобережжя населення цих і так досить знелюднених територій відвернулося від султана. У свою чергу, дипломатичні кроки польських урядовців на чолі з королем призвели до того, до основна частина правобережного козацтва перейшла на сторону Речі Посполитої. Козаки повернули шаблі проти турків і це відразу дало результати: охоплена з усіх сторін війною Османська імперія почала здавати позиції. Відправною точкою співпраці правобережних козаків із Річчю посполитою була їх участь у відсічі облоги Відня 1683 р.

За період правління С. Куницького (1683-1684 рр.), А. Могили (1684-1689 рр.), Гришка Івановича (1689-1692 рр.) та Самійла Самуса (1692-1702 рр.) вдалося протягом 80-90 рр. XVII ст. заново колонізувати Правобережжя. Адже козацько-польська сторона в той час об'єдналася в спільній боротьбі проти турків і татар, війна набрала наступального характеру і була перенесена на ворожу територію. Колонізації сприяла як політика уряду Речі Посполитої, так і самі правобережні гетьмани. Умови для заселення Правобережжя були сприятливими. Однак на місцях ініціативу у свої руки брали полковники, яскравим прикладом чого є С. Палій. Він вивів з-під

контролю поляків великі території Київщини та Східного Поділля, за що ті називали його «узурпатором», а сам Фастівський полк «свавільним».

«Свавілля» С. Палія можна було задушити ще в зародку, якби не гнучка і виважена позиція короля Яна III Собеського. Він розумів, що на тлі боротьби з турками козацьке питання стане для держави наріжним каменем. І його політика була відповідною: всіляко сприяти козакам, проте не випустити з-під контролю колонізації ними Правобережної України, адже війна рано чи пізно закінчиться. А питання Правобережжя для Речі Посполитої було дуже болючим, оскільки, за Журавненським договором 1676 р. воно належало Османській імперії.

Згідно з Карловицьким миром 1699 р. Правобережжя поверталось Речі Посполитій. Цей мир був визначною подією того часу, адже турки у своїй останній спробі завоювати Європу залишились знесилені, принижені і втратили цілий ряд територій. Про цю подію рясно писала західна преса. А для правобережного козацтва це мало тяжкі наслідки. Влада Речі Посполитої, не маючи більше потреби в козаках як у військовій силі, визнала їх поза законом, а саме козацтво, як стан, і як явище, наказано було ліквідувати. На колонізованій землі козаки знову стали ізгоями. Тому їм не залишалось нічого, як повернути шаблі проти поляків і починати все з початку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В. Петро Дорошенко / Гетьмани України. Київ: 1991. С. 77-85.
2. Антонович В. Петро Дорошенко / Історичні постаті України. Одеса: «Маяк», 1993. С. 191-195.
3. Антонович В. Юрась Хмельниченко / Гетьмани України. Київ: 1991. С. 53-61.
4. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: «Либідь», 1993. 288 с.
5. Аркас М. Історія України-Русі. Київ: «Вища школа», 1990. 414 с.
6. Будзиновський В. Петро Дорошенко / Наші гетьмани. Тернопіль: 1990. С. 68-75.
7. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. АН України, інститут української археографії. Львів, 1994. 153 с.
8. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Донецьк: «Бао», 2003. 736с.
9. Грушевський М. С. Історія України. Київ: «Освіта», 1992. 578 с.
10. Грушевський М. С. Історія України-Русі. Т. 10. Київ: «Наукова думка», 1936. 394 с.
11. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна / Україна крізь віки. Т.8. Київ, 1999.
12. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1985. 712 с.
13. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів: «Світ», 1991. 576 с.
14. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50-70-ті роки XVII ст. Київ: АН УРСР, 1961. 299 с.
15. Збірник козацьких літописів: Густинський, С. Величка, Граб'янки. Київ: «Дніпро», 2006. 976 с.

- 16.Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 роках: студія політико-адміністративних і соціально-економічних відносин в Україні в XVII- XVIII ст. Нью-Йорк, 1968. 250 с.
- 17.Колодницький С. Гетьман Дорошенко під Підгайцями / Дзвін. 2000. № 4. С. 109–116
- 18.Крип'якевич І. Історія козаччини. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1922. 75 с.
- 19.Крип'якевич І. Історія українського війська, ч. І. Репринтне вид., Львів: Вид. І. Тиктора, 1936 р. Київ, 1993. 288 с.
- 20.Коваленко С. Хмельницький Юрій Богданович / Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія в 3-х томах. Том 1. Київ: «Стікс», 2007. 480 с.
- 21.Літопис гадяцького полковника Г. Граб'янки. Київ: «Знання» України, 1992. 192 с.
- 22.Літопис Самовидця. Київ: «Наукова думка», 1971. 208 с.
- 23.Мельничук Я., Карабін Б. Козацькі ватажки та гетьмани України. Львів: редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1991. 173 с.
- 24.Мицик Ю. Юрій Хмельницький / Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. Київ: «Варта», 1995. С. 236 - 250.
- 25.Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: «Школа», 2008. 608 с.
- 26.Реєнт О. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. Харків: «Фоліо», 2007. 416 с.
- 27.Селедіна В. «Попереду Дорошенко...» / Літ. Україна. 1998. 10 верес. (№ 33). С. 3.
- 28.Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. Київ, 1963.
- 29.Сергієнко Г. Іван Самойлович / Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. Київ: «Варта», 1995. С. 346-383.

- 30.Смолій В. А. Історія українського козацтва. Київ: «КМ Академія», 2007. 832с.
- 31.Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) Київ, Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.
- 32.Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Наукове видання НАН України. Інститут історії України. Київ: Темпора, 2011. 632 с.
- 33.Станіславський В. В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила / Український історичний журнал. 2002. №4. С. 110-121.
- 34.Станіславський В. В. Політичні відносини Запорізької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. / Український історичний журнал. 1999. №1. С. 18-31.
- 35.Степанков В. Петро Дорошенко / Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. Київ: «Варта», 1995. С. 284 – 314.
- 36.Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. 2–ге вид. Київ: «Либідь», 1992. 512 с.
- 37.Томазов В., Ясь О. Україна: віхи історії. Київ: «Мистецтво», 2001. 432 с.
- 38.Хоткевич Г. М. Історія України. Київ: «Веселка», 1993. 228 с.
- 39.Чувардинський О.Г. Гетьман Петро Дорошенко. Київ: «Аспект-Поліграф», 2003. 202 с.
- 40.Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – 2-ге вид., доп. Київ: «Арістей», 2005. 640 с.
- 41.Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи(1663-1713). Київ: «КМ Академія», 2004. 288 с.
- 42.Чухліб Т. В. Захисник європейських народів від османів / 100 великих постатей і подій Козацької України. Київ: «Арій», 2008. С. 224-227.
- 43.Чухліб Т. Зимовий похід 1683/1684 рр. українського козацтва проти Османів до Причорноморського степу / Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2007. С. 163–180.

44. Чухліб Т. В. Карловицький мир 1699 р. / 100 великих постатей і подій Козацької України. Київ: «Арій», 2008. С. 279-282.
45. Чухліб Т. В. Князівство Юрія Хмельницького / 100 великих постатей і подій Козацької України. Київ: «Арій», 2008. С. 195-199.
46. Чухліб Т. В. Маловідомий гетьман Андрій Могила / 100 великих постатей і подій Козацької України. Київ: «Арій», 2008. С. 236-240.
47. Чухліб Т. В. Молдавський князь з гетьманською булавою / 100 великих постатей і подій Козацької України. Київ: «Арій», 2008. С. 199-203.
48. Чухліб Т. В. Монархія полковника Семена Палія / 100 великих постатей і подій Козацької України. Київ: «Арій», 2008. С. 265-268.
49. Чухліб Т. В. Наказний гетьман Гришко / 100 великих постатей і подій Козацької України. Київ: «Арій», 2008. С. 250-254.
50. Чухліб Т. В. Придністровські гетьмани / 100 великих постатей і подій Козацької України. Київ: «Арій», 2008. С. 269-273.
51. Чухліб Т. В. Самусь / 100 великих постатей і подій Козацької України. Київ: «Арій», 2008. С. 287-292.
52. Чухліб Т. В. Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: пошуки втраченого миру / Український історичний журнал. 2002. №1. С. 38-52.
53. Чухліб Т. В. Українське гетьманство та Османська імперія / 100 великих постатей і подій Козацької України. Київ: «Арій», 2008. С. 98-106.
54. Чухліб Т. В. Український відгомін битви європейської коаліції під Віднем 1683 р. / Український історичний журнал. 2007. №7. С. 197-215.
55. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х Т. Київ, 1990.
56. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання третє, перероблене та розширене. Київ: «Критика», 2006. 584 с.
57. Ямінський Б. Відень 1683. Козаки і Кульчицький / Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. Відень, 1983. 240 с.